

WORDT ER GELACHEN IN HET OUDE RECHT? EEN RECHTSHISTORISCHE BLOEMLEZING

*Rede uitgesproken tijdens de openingsconferentie van de jonge balie te Kortrijk
op 22 oktober 1993*

Inleiding

Een rechtshistorische rede houden voor een vergadering van rechtspractici is een gewaagde onderneming. Voor velen roept de term «rechtsgeschiedenis» alleen nog een vage herinnering op aan een saai en zwaar verplicht vak, aan een lang verhaal van codificatie en unificatie, aan verlichte wetgevers of strenge feodale heren. Sta me niettemin toe even het stof af te blazen van dit stukje archief in uw herinnering.

Ik neem u niet op sleeptouw naar één bepaalde periode, het wordt dus geen bezoek aan Justinianus of Napoleon. Evenmin zal de lange ontwikkeling geschetst worden van één bepaalde juridische regel. Veeleer wil ik, aan de hand van een aantal aardigheden en wetenswaardigheden, de vrije loop laten aan enkele gedachten over het recht in het algemeen en de geschiedenis ervan in het bijzonder.

Vooraan in elk handboek *Historische inleiding tot het recht* pronkt als een der voornaamste bedoelingen van het vak: de zin voor relativiteit. De beleidsmensen van ons onderwijs hebben het nodig geacht de aankomende jurist erop te wijzen dat zijn discipline, het recht, niet onwrikbaar en absoluut is. Integendeel, het is een instrument in dienst van de macht, een steeds bewegende massa onderhevig aan sociale druk, geestelijke vernieuwing en morele evolutie.

En is die relativiserende reflectie vandaag dan nodig of minstens nuttig? Ik acht het inderdaad niet ongepast enkele bedenkingen hierover te formuleren. Als nooit tevoren worden we geconfronteerd met een inflatie van wetgeving, die steeds dieper graaft, steeds verfijnder dissecteert, maar ook steeds sneller wordt overruled¹. Ook in de rechtspraak is een zekere relativering niet overbodig. Ondanks wetgevende maatregelen, worden meer dan ooit klachten gehoord over de gerechtelijke achterstand. Het recht holt de feiten achterna. Voorts wordt onze samenleving meer en meer in vakjes opgedeeld. Elkeen wordt specialist op zijn terrein. Steeds meer mensen worden voor steeds kleinere materies steeds grotere autoriteiten, die de ene ware waarheid («veritatis splendor») in pacht hebben. Een relativiserende blik op deze overgejuridiseerde wereld lijkt mij niet ongepast.

Ik heb gemeend dat een beschouwing over deze relativiteit («relatieve tijd») het best benaderd kan worden vanuit

de invalshoek «de humor», «de lach» of «de grap» in het recht². Wat getuigt immers meer van zelfkennis en zin voor relativisering dan het feit dat de wetgever, de praktijk- of boekenjurist zelf kan lachen in en om zijn eigen bedrijvigheid? Let dus wel op: ik wil het hebben over humor binnen in het recht, over de lach en de grap als voorwerp van recht, over de kwinkslagen van het recht en de juristen zelf. Humor óver het recht, geuit door niet-juristen³, wordt uitdrukkelijk uitgesloten.

Met een algemene titel als «de humor in het recht», kunnen we natuurlijk nog alle kanten uit. Niet alleen is het recht reeds een onoverzienbaar complex, ook de term «humor» heeft voor nagenoeg elkeen een eigen betekenis. Er zijn droge komieken en pikante fratsenmakers, er is scherpe satire en minzaam glimlachen, er is tafel-, bed- en galgehumor. De vraag naar humor die ik vandaag wil stellen, kan eenvoudig (en in de ruimste zin) als volgt geformuleerd worden: wordt er gelachen in het oude recht? Maken juristen binnen hun beroepsbezigheid wel eens plaats voor een juridisch mopje of een heimelijke hekeling? Laat het recht die lach toe of verbiedt het die? In welke vorm verschijnen humor en lach door de geschiedenis heen?

Achtereenvolgens wil ik met u vanuit een rechtshistorische invalshoek drie bronnen van recht bekijken: de rechtsleer, de wetgeving en de rechtspraak⁴. Het is daarbij niet mijn bedoeling diepgaande juridische motiveringen te ontwikkelen. Veeleer wil ik een *status quaestionis* opmaken, een overzicht of bloemlezing.

² «Humor» is een zeer rekbaar begrip. We zullen ons in deze bijdrage in elk geval niet beperken tot de meest enge betekenis van «oog en gevoel voor vrolijk makende tegenstrijdigheden tussen voorkomen en bedoeling of betekenis van zaken, handelingen en gebeurtenissen» (*Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Antwerpen, 1989, v° «Humor»).

³ We denken daarbij voornamelijk aan satire en karikatuur. Zie bijvoorbeeld NENTWIG, M., *Rechtsanwälte in Karikatur und Anekdote*, Keulen, 1977. In de geschiedenis hebben vaak wetenschappers, doordrongen van nieuwe denkstromingen, vernederend en spottend teruggeblikt op hun voorgangers. De humanisten bijvoorbeeld vonden de middeleeuwse juridische produktie gebaseerd op het *Corpus Iuris Civilis* ronduit belachelijk. VAN CAENEGEM, R., *Geschiedkundige inleiding tot het privaatrecht*, Gent, 1981, 49 (o.a. over Rabelais).

⁴ De gewoonte wordt niet behandeld als aparte bron, maar als integrerend deel van de wetgeving. In de besproken periode staat de wet *stricto sensu* immers nog in haar kinderschoenen. De belangrijkste bron van recht is de costume, die ons echter voornamelijk bekend is door optekeningen, die op hun beurt heel vaak door de vorst met kracht van wet bekleed worden.

¹ Zie onder andere DUMORTIER, J., «Wie wordt nog geacht de wet te kennen? Een voorstel voor een betere toegankelijkheid van de Belgische wetgeving», *R.W.*, 1992-93, 938-953. De auteur beschrijft de wetgevende inflatie, de (mislukte) pogingen tot codificatie en het feit dat door de staatshervorming, met haar opsplitsing van de wetgevende macht, de overzichtelijkheid nagenoeg totaal zoek is. Hoewel in een dergelijke situatie de grondnorm van ons juridisch bestel, «Iedereen wordt geacht de wet te kennen», een lachwekkende of zelfs belachelijke boutade wordt, willen we in deze bijdrage een andere relatie tussen recht en lach belichten.

1. Rechtsleer

Het meest plausibel lijkt mij de mogelijkheid om humor aan te treffen in de doctrine. De rechtsleer bindt niet, legt geen verplichtingen en sancties op, kan zich wagen aan gedurfde vergelijkingen en scherpe kritieken. Het vrolijke als middel of als onderwerp is dan ook zeker niet uitgesloten. Binnen de doctrine onderscheiden we twee klassen: enerzijds de beschrijvende, beschouwende of metajuridische verhandelingen, anderzijds de strikt juridische.

a. Ten eerste, de beschouwende. Ik bedoel daarmee die literatuur die het gegeven van de humor in het recht beschrijft of analyseert. In de drie ons omringende nationale rechtssystemen zijn er voorbeelden van rechtshistorische benaderingen van het komische in het recht en dit telkens op een eigen manier. Bij wijze van één representatief werk lopen we kort even aan bij onze burens Duitsland, Frankrijk en Nederland.

a.1. Reeds uit het einde van de negentiende en het begin van deze eeuw dateert een aantal Duitse dissertaties, onder andere van de hand van Gierke en von Jhering⁵. Alle zijn ze doordrongen van de romantieke geest van de negentiende eeuw⁶. Het is de tijd van de schilderijen van bebloemde vijvers en weemoedige zonsondergangen,... ook in het recht. Gierke⁷ grasduint in het oude Germaanse recht als een brocanteur in de schatten op zolder. Wat oud is, goed is, lijkt de stelregel. De Germaanse rechtstaal is kleurrijker dan de kille Romeinse terminologie. «Decapiteren» of «onthoofden» bijvoorbeeld is in het oude gewoonterecht leukweg «des Kopfes kürzer machen» («een kopje kleiner maken»). Of om uit te drukken dat het huwelijk met een onvrije onvrij maakt, zegt men «Keine Henne fliegt über die Mauer» («Een hen vliegt niet over de muur. Een vrouw blijft met andere woorden altijd in de klasse van haar geboorte») of nog «Trittst du mein Huhn, so wirst du mein Hahn» (zeer vrij vertaald: «Wie scharrelt met mijn hoentje, wordt mijn haantje»).

Meestal is het niet de inhoud op zich, maar de uitdrukking van de rechtsregel die humoristisch is opgevat. Dit kan door overdrijving bijvoorbeeld. Om de waakplicht van de bewa-

kers van een wijnberg te omschrijven, zegt een wijsdom uit de vijftiende eeuw dat de bewakers een scherpe spies tussen hun armen moeten houden en een kiezelsteen onder hun hoofd leggen⁸. Zo zullen ze zeker wakker en attent blijven.

Niet alleen de regel zelf klinkt vaak poëtisch. Ook de begeleidende omstandigheden of de aanduiding van afstanden en maten zijn vaak lyrisch. Zo moet de eigenaar van een huis erop toezien dat in zijn dak geen gat zit waar een gespan ezels door geworpen kan worden. Of zo wordt de afstand tot waar men zijn kippen mag laten lopen bepaald door de worp van een sikkel met de linkerhand, terwijl men met de rechterhand het haar onder de linkeroksel vastneemt⁹.

Dat de rechtshandeling zelf, en dus niet alleen de verwoording ervan, slechts bij hoge uitzondering humoristisch is, moet Gierke zelf toegeven. De enkele rechtshandelingen die hij aanhaalt, zijn overigens niet zo prettig¹⁰. Ik verwijs naar een klassiek voorbeeld in verband met het bewijs (*Lex Ribuarie*, tit. 60, § 1). Vóór er van overeenkomsten geschreven akten worden opgemaakt, moet alles met getuigen bezeugen worden. Als u nu zeker wilt zijn dat een rechtshandeling lang in de herinnering zal blijven, roep dan enkele kinderen erbij. Geef hun vóór de rechtshandeling een stevige klap in het aangezicht en gebied hun goed te luisteren. Ze zullen zich het gebeuren nog lang herinneren!

Het is ongetwijfeld de verdienste van Gierke en andere Duitse rechtshistorici dat ze de oudste bronnen van het Germaanse recht hebben opgespoord en verzameld¹¹. Een na een hebben ze echter de juridische antiquiteiten steeds door een nostalgische bril bekeken. Volgens Gierke heeft de Romeinse wereld veel verpest. Het ware Duitse (Arische!) recht was zoveel grootser, schoner, poëtischer en leuker. Is deze verheerlijking van het Arische oerrecht¹² een gefundeerde visie op de humor in het recht? Ik durf het te betwijfelen.

⁸ *Weistümer* van Twann am Bieler See van 1426, geciteerd door GIERKE, o.c., 30.

⁹ GIERKE, o.c., 56. – Noorderwier (o.c., 16) geeft een soortgelijk voorbeeld uit Westerwolde. Een vrouw moet vanuit het deurgat een ploegschaar onder haar benen door gooien. Deze auteur geeft nog verdere classificaties van afstandsbepalingen. Zo bijvoorbeeld door het opmerken van de glans van een bepaald voorwerp of door het horen van bepaalde dingen, zoals het schreeuwen van een kind. Dezelfde voorbeelden worden herhaald in LINSKENS, R., *Recht, gerecht en onrecht, goed- en bijgelovigheid in de middeleeuwen* (Wat 'n leven, IV), Antwerpen, 1978, 23.

¹⁰ Leuk om te weten is misschien wel dat Gierke al in de negende eeuw sporen van de studentikoze straf van het bierimpotentverklaren vindt, in een militaire context meer bepaald. Het betreft de zedeconstitutie van het *Capitularium Bononiensis* van 811: «Et quicumque in exercitu ebrius inventus fuerit, ita excommunicatur, ut in bibendo sola aqua utatur, quousque male fecisse cognoscatur» (o.c., 66).

¹¹ Ook de sprookjesschrijver Jacob Grimm was in de sector werkzaam: GRIMM, J., «Von der Poesie im Recht», *Savigny's Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, 1816, 25-47.

¹² Op bladzijde 25 heeft Gierke het over het «gemeinsame Urrecht der arischen Völker».

⁵ VON JHERING, R., *Scherz und Ernst in der Jurisprudenz. Eine Weihnachtsgabe für das juristisch Publikum*, Leipzig, 1904; FEHR, H., *Der Humor im Recht*, Bern, 1946; KNAPP, H., «Humor im Würzburger Recht», *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, 1902, 1; BORCHLING, C., *Poesie und Humor im Friesischen Recht*, (Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Frieslands, 10), Aurich, 1908; HOPP, E., *Juristischer Humor*, Berlijn, 1889.

⁶ Ook in België en Nederland vinden we sporen van deze romantische zoektocht naar curieuze juridische antiquiteiten: CANNAERT, *Bijdragen tot het oude strafrecht in België, gevolgd door eenige merkwaardige vonnissen van vroegere tijden, van allerlei aard*, Brussel, 1829; NOORDERWIER, M., *Nederduitse regtsoudheden*, Utrecht, 1853.

⁷ GIERKE, O., *Der Humor im deutschen Recht*, Berlin, 1887. De typisch Duits-romantieke aanpak blijkt onder andere uit de benadering van de rechtscultuur vanuit het standpunt van de «Volksgeist». «In der Tat kann es nicht auffallen, wenn das Recht, das eine Function des Volkslebens ist, sich auf den verschiedenen Lebensstufen des Volkes ebenso verschieden gestaltet wie der Volksgeist selbst. Den Wandlungen des Rechtes aber laufen hierbei Wandlungen der übrigen Functionen des Volkslebens parallel, Wandlungen der Sprache und der Poesie, des Glabuens und der Sitte, der Wirtschaft und des Staats» (o.c., 8).

a.2. Bij onze zuiderburen vinden we een totaal andere ¹³ benadering van humor en recht. Ze getuigen van een typische Franse flair. Een zekere Warée verzamelde meer dan 500 bladzijden *Curiosités judiciaires* ¹⁴. Het gaat om een opsomming van leuke weetjes ¹⁵, klinkende spreekwoorden ¹⁶ en bekende processen ¹⁷. In achttien rubrieken worden verhaaltjes gebundeld, die telkens slechts enkele regels lang zijn. Ze handelen over eigenaardige wetten ¹⁸, eigenzinnige wetgevers ¹⁹, eigenwijze magistraten ²⁰ en eigenzuchtige advocaten ²¹. Vooral dit laatste klinkt sterk door in de diverse onderwerpen. De *Curiosités judiciaires* zijn als het ware een aaneenrijging van kritieken op de bedelers van het recht, die

¹³ Een Duitse tegenhanger van het verzamelwerk van Warée is het *Juristisches Vademecum für lustige Leute*, 4 dln., Frankfurt am Main, 1789-1794, besproken in PITLO, A., *De vlo in het recht*, Arnhem, 1980, 84-93: «hartroerende schetsjes... anecdotes van bekende juristen, merkwaardige testamenten... juridische paradoxen... Een kaleidoscopische opeenstapeling van al wat op rechtskundig gebied grotesk of potsierlijk, verheven, merkwaardig en gruwelijk is, honderden pagina's lang.»

¹⁴ WARÉE, B., *Curiosités judiciaires: historiques, anecdotiques, recueillis et mis en ordre*, Paris, 1859.

¹⁵ WARÉE, o.c., 198 (hoofdstuk *Avocats*): «Un juge royal, en une remontrance, adressant son propos aux avocats, dit un jour à ceux de son siège: on vous appelle ainsi parce que vous devez diligemment penser 'à vos cas'. O bonne et excellente étymologie.»

¹⁶ WARÉE, o.c., 5 (hoofdstuk *Législateurs - lois*): «Où il y a beaucoup de médecins, il y a beaucoup de malades, disait le philosophe Arcésilas; de même, où il y a beaucoup de lois, il y a beaucoup de vices.»

¹⁷ WARÉE (o.c., 38-40) vertelt het levensverhaal van Thomas Morus, kanselier van Hendrik VIII, gelauwerd om zijn zeer eerlijke en spitsvondige rechtsbedeling, doch zelf het slachtoffer van een wreedaardig proces. Toen een rijke gedaagde Morus probeerde om te kopen door hem twee gouden drinkflesjes te bezorgen, stuurde de kanselier de bode terug met dezelfde flesjes gevuld met Morus' beste wijn en met de boodschap: «Mon ami, dis à ton maître que, s'il trouve mon vin bon, il peut en envoyer chercher tant qu'il voudra.»

¹⁸ WARÉE, o.c., 9 en 10 (hoofdstuk *Législateurs - lois*): «Par la Loi Julia et Papia, ceux qui gardaient le célibat ne pouvaient rien recevoir de ce qu'on leur léguait par testament, qu'ils ne se mariassent dans les cent jours.» — «Le Capitulaire de Charlemagne: Ut nemini liceat alium cogere ad bibendum, nisi quantum ei sufficit, a probablement été édicté principalement pour l'Allemagne.» (Vertaling *capitularium*: «Niemand mag een andere dwingen meer te drinken dan hij kan.»)

¹⁹ WARÉE, o.c., 9 (hoofdstuk *Législateurs - lois*): «on trouve dans le troisième Capitulaire de Charlemagne, article 18, année 803, cette singulière disposition: Quiconque eut coupé le poil de l'épaule droite de son chien, sera ajourné à notre Cour. Ce bon prince pensait donc que c'était un mal de dégrader un animal aussi beau, aussi fidèle, aussi intelligent que le chien. Il n'aurait donc pas été partisan de l'impôt mis de nos jours sur l'ami le plus sincère du malheureux.»

²⁰ WARÉE, o.c., 315 (hoofdstuk *Procédure - procureurs - huis-siers*): «Il y a des saints qui ont été avocats, sergents, comédiens même, enfin il n'y a point de profession, si basse qu'elle puisse être, dont il n'y ait eu des saints, mais il n'y en a pas de procureurs.»

²¹ WARÉE, o.c., 200 (hoofdstuk *Avocats*), citaat door Warée toegeschreven aan Agobart (schrijver ten tijde van Dagobert, Merovingische koning uit de zevende eeuw): «On commet des injustices dans le sein même de la justice; l'innocence n'y trouve plus d'asile; quel serait son refuge? L'avocat? Il vend son éloquence à celui qui paye le mieux. Le juge? Il vend sa sentence.»

uit eigenbaat andermans processen nodeloos moeilijk maken.

Dat de juristen liever lang bekvechten dan verzoenend partijen bij elkaar te brengen, stoffeert Warée onder andere met het volgende voorbeeld. Een nuchtere geest bewondert in een gerechtszaal een imposant schilderij. Daarop zijn de allegorische voorstellingen van het recht (Vrouw Justitia) en van de vrede (godin Pax) afgebeeld. Ten teken van hun zelfde bedoeling om verzoening onder de mensen te brengen, omhelzen Justitia en Pax elkaar. Niets van, denkt de kritische kijker en hij merkt op: «Elles s'embrassent, elles se disent adieu, pour ne se revoir jamais» ²². En we blijven even bij de vrouwen met een ander voorbeeld ²³. Warée vertelt dat de Romeinse dames aanvankelijk toegelaten waren tot de advocatuur. Na een misplaatst optreden van ene Calpurnia werd hun echter het pleitrecht ontnomen. Deze dame had na een hevig pleidooi haar zaak niettemin verloren. Ze was totaal radeloos en onthutst. Bij wijze van wanhoopsdaad ging ze voor de rechtbank uit de kleren.

Hoewel dit ongetwijfeld leuke faits-divers zijn, ontbreekt het de *Curiosités judiciaires* aan beschouwingen ten gronde. Warée grasduint in juridische en literaire werken, maar kan in deze laatste categorie moeilijk fictie van non-fictie scheiden. Dit haalt meteen de wetenschappelijke waarde van zijn boek, zelfs als pure bronnenverzameling naar beneden ²⁴.

a.3. Nederlandstalig, maar voornamelijk toegespitst op de Noordelijke Nederlanden ²⁵, is het werk van Adriaan Pitlo. In zijn *De lach in het recht* van 1963 beschrijft hij hoe komisch, ja zelfs liederlijk, het oude recht er heeft uitgezien. Hij gebruikt vooral Germaanse bronnen en corrigeert daarbij Gierke op een aantal punten.

²² WARÉE, o.c., 3 (hoofdstuk *Législateurs - lois*).

²³ WARÉE, o.c., 350 (hoofdstuk *Procès - plaideurs*).

²⁴ Meer analyserend is CHASSAN, L., *Essai sur la symbolique du droit, précédé d'une introduction sur la poésie du droit primitif*, Parijs, 1847. In de vroegste tijden lopen recht en religie zozeer door elkaar, aldus deze auteur, dat dezelfde symbolen in beide systemen een rol spelen. Een uiting van de symbolische waarde van het recht ziet Chassan in de oude gewoonte de lijf- of doodstraf tegen een bij verstek veroordeelde voortvluchtige misdadiger uit te voeren op een beeltenis, een pop of «mannequin». — «Les hommes étant alors naturellement poètes, la première jurisprudence fut toute poétique» (VICO, J.-B., *Cinq livres sur les principes d'une science nouvelle*, Deel 4, hoofdstuk 7, geciteerd door LAINGUI, A., «L'adage, vestige de la poésie du droit», in HAROUEL, J.-L., (red.), *Histoire du droit social. Mélanges en hommage à Jean Imbert*, Parijs, 1989, 345. Andere auteurs beweren dat in het oudste recht zelfs de muziek binnen het recht een voorname rol speelde. Zo citeert Chassan uit de *Origine des lois* van Goguet dat in Griekenland tot lang nadat het schrift was ingevoerd, de publikatie van wetten gebeurde door publieke uitroeping, op gezette tonen en volgens een bepaald ritme, onder begeleiding van de lier. Zie over de symboliek van het recht ook nog HERBILLON, J., «Gestes symboliques en justice, jadis», *Bulletin «Vieux-Liège»*, 1936-39, 117-122; NENTWIG, M., «Hut, Handbuch und Schuh als Rechtssymbole», *Volkskunst*, 1982, 189-191.

²⁵ Voor de Zuidelijke Nederlanden, hoewel zeer noordelijk geïnspireerd, werd heel wat informatie verzameld door HANDERS, J., *Van criminele saken ende quaede feyten. Ernst en zotternij in het oud recht* (Vlaamse pockets, 37), Hasselt, 1961. Het werk is een bonte bloemlezing van merkwaardige juridische, vooral strafrechtelijke, gebruiken in het verleden. Zo komen aan bod: de spiegelstraffen (wie steelt verbeurt zijn hand, wie munten smelt wordt gekookt,...), de beul, de tortuur, de heksenprocessen, enz.

Enkele door Pitlo besproken regels: wie een grenspaal verplaatst, wordt bij wijze van straf in het oude paalgat ingegraven²⁶; een gefailleerde – hij die dus niets meer om het lijf heeft – wordt met ontblote *partes posteriores* op het marktplein tentoongesteld²⁷; de leenman moet de kikkers in de slotgracht stilhouden opdat de heer kan slapen²⁸. Een bijzondere categorie pittoreske regels vormen de «schijn-rechten». Dit zijn wettelijk afdwingbare rechten, die in de realiteit slechts een fictie of onbenulligheid inhouden. Een klassiek voorbeeld is de vergoeding voor de ongetrouwde vrouw die met haar goedvinden zwanger is geraakt. Als compensatie voor het verlies van haar maagdelijkheid en het dragen van het kind, krijgt zij een stier²⁹. Dit lijkt op het eerste zicht een ernstige vergoeding, maar dat is slechts schijn. De vrouw ontvangt het dier immers pas effectief in eigendom wanneer ze met brute kracht het beest aan zijn staart kan bedwingen. Die staart is echter flink ingevet en door een gat in een schutting gestoken. Aan de andere kant van de schutting proberen de dorpsbewoners intussen op alerhande manieren de stier op te hitsen.

Pitlo meent dat vele komische regels, hoewel officieel opgetekend, nooit zijn toegepast. Het zijn vaak verhalen die een zekere sociale verhouding schetsen, maar weinig of nooit gerechtelijk werden afgedwongen. In 1974, tien jaren na zijn oorspronkelijk boek, komt de auteur in nog meer afgewogen bewoordingen op het onderwerp terug³⁰: «Voorzichtigheid is geboden, ceremonieel dat voor de adepten van de hoogste ernst getuigt, kan op de buitenstaander de indruk van vrolijke zothed maken.» Hoeveel moeilijker wordt het dan niet om de gewoonten van eeuwen geleden te begrijpen?³¹

²⁶ PITLO, A., *De lach in het recht*, Haarlem, 1963, 51-52 en 78-80.

²⁷ PITLO, o.c., 54-56 en 89.

²⁸ PITLO, o.c., 59-60 en 90-91. Over deze verplichting van de kikkerwacht, zie ook nog HERBILLON, J., «Les grenouilles et le sommeil des seigneurs», *Bulletin «Vieux-Liège»*, 1981, 58-59. Het leenrecht kent verschillende vermakelijke en minder vermakelijke verplichtingen. Het gaat hier echter minder om de grappigheid van het recht, dan wel om de (willekeurige) grillen van de heer. Over deze verplichtingen, specifiek in Vlaanderen, zie o.a. ARICKX, V., «Enkele feodale rechten en verplichtingen in de kasselrij Kortrijk in 1502», *De Leiegouw*, 1966, 57-63; BUNTINX, J., «Karnavaleske leenverplichtingen», *Biekorf*, 1957, 210-212; DE SMET, J., «Leenverplichtingen te Brugge», *Biekorf*, 1947, 175-179.

²⁹ PITLO, o.c., 69. De schijnrechten worden ook door Gierke besproken. Het recht om uitlevering te vragen van een gevluchte misdadiger is bijvoorbeeld slechts een schijnrecht, aangezien de wet bepaalt dat de misdadiger aan de grens moet worden vastgebonden met drie strohalm (Altregensberg, 1456, geciteerd door GIERKE, o.c., 50).

³⁰ PITLO, A., *Verspreide keuze*, Groningen, 1974, 31-42.

³¹ De *lex Burgundorum* (vroeg-middeleeuwen) stelt de hondendief voor de keuze om bij wijze van straf op de openbare markt het achterste van de hond te kussen, dan wel een kleine boete te betalen. Het blijft onzeker of de effectieve schandstraf wel degelijk werd toegepast. Is het zowel voor de stadskas als voor de faam van de vervolgde niet beter de pecuniaire penitentie te ondergaan? Ook de straf van het afhakken van een ledemaat werd niet altijd strikt toegepast. Vaak kon men de straf afkopen of, zoals in Veurne, de verbeurde hand of hoofd in brons of koper laten nabootsen en in de gerechtszaal te pronk laten staan. Zie hierover SCHIMMER, J., «Een merkwaardig rechtsgebruik: middeleeuwse gerechtshanden», *Spiegel Historiae*, 1974, 294-299.

b. Tot zover de beschouwende disseraties. Komt nu het komische ook in de rechtsleer *stricto sensu* aan bod? Ik meen van wel en dit in verschillende vormen. Soms behandelt een rechtsgeleerde de grap zelf of een grappig onderwerp als juridisch probleem. Anderzijds worden ernstige onderwerpen op ludieke wijze voorgesteld.

b.1. De grap als onderwerp van juridische bespreking vinden we bij de Duitser Strykius³². In 1704 publiceert hij een juridisch tractaat over de grap: *Tractatio iuridica de joco*, een ietwat eigenaardig onderwerp als thesis aan de rechtsfaculteit. Is lachen een recht, luidt zijn eerste vraag. Hij grasduint in het kanonieke recht, de Heilige Schrift en de Griekse filosofen en zijn besluit is positief. Grappenmakerij is toegelaten. Het is zelfs, met de woorden van Aristoteles, «*medicina animi*» (medicijn voor de ziel). Net zoals genoten mag worden van rust en slaap, mag er een mop getapt worden. De omstandigheden moeten echter steeds in aanmerking genomen worden. Zo brengt Strykius de volgende specifieke vragen aan bod: wat als er bij de eedaflegging gelachen wordt? kan men vervolgd worden voor diefstal indien iets voor de grap wordt weggenomen? kan men al lachende een verlovingsaangaan? Op deze laatste vraag volgt een negatief antwoord. Anders zou men verloofd kunnen zijn zodra een man maar zegt «mein Schätzchen, mein Kind»³³.

b.2. Niet alleen de grap zelf, maar ook leuke onderwerpen vinden we in allerlei juridische opstellen, denkoefeningen en *Spielereien*. Voorbeeld bij uitstek is het achttiende-eeuwse boek over de vlo in het recht³⁴. De Duitse professor Zaunschliffer behandelt daarin 46 vragen aan de hand van het Romeinse recht. Zijn er adellijke en burgerlijke vlooiën en zo ja, wordt dit bepaald door de geboorte- of de woonplaats? Valt de vlo die zich genesteld heeft in het haar van een banneling ook onder de ban? Is de heer des huizes eigenaar van de vlo die hij bij zijn huismeid vindt? Als voorbeelden van meer praktische aard vermelden we de volgende vragen: in hoeverre is de verkoper van een met vlooiën behepte zaak aansprakelijk? wat is de waarde van een testament dat, door vlooiën aangetast, onleesbaar is geworden?

In dezelfde periode ontstaan soortgelijke publikaties over andere beestjes. Zo is er het schapenrecht en het bijen-

³² STRYKIUS, E., *Tractatio iuridica de joco, vulgo Kalberen oder Scherz*, Frankfurt am Main, 1704. (Een exemplaar van dit zeldzame werk bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek Albert I).

³³ Een laatste voorbeeld betreft het jukkend iemand van het kastje naar de muur sturen op 1 april. Kan de grapjas door de gefopte voor de rechter gedaagd worden? Kan de *actio iniuriarum* (de vordering tot vergoeding wegens belediging) ingesteld worden? Onder gelijken kan hiervoor geen proces gevoerd worden, aldus Strykius. Maar pas op voor grapjes met lichtgelovige kinderen van eerbare ouders. De auteur baseert zich onder andere op D.47.10.3.3 (*quare si quis per iocum percutiat aut dum certat, iniuriarum non tenetur*) en D.47.10.1.3 (*spectat enim ad nos iniuria quae in his fit, qui vel potestati nostrae vel affectui subiecti sint*).

³⁴ X (ZAUNSCHLIFTER), *Dissertatio iuridica de eo, quod justum est circa spiritus familiares foeminarum, hoc est pulices*, Amsterdam, 1743, besproken door PITLO, A., *De vlo in het recht en andere curiosa uit oude rechtsliteratuur*, Gouda, 1980, 3-16. Vermeldenswaard is de appendix bij *De vlo in het recht*, waarin de neus een actie wegens belediging instelt tegen het achterwerk: *Actio iniuriarum nasi contra podicem*.

recht³⁵. In dezelfde – onpraktische – lijn ligt ook een dissertatie over de betekenis van het spook in het recht³⁶. Kan bijvoorbeeld geageerd worden op grond van verborgen gebrek wanneer een huis blijkt bespookt te zijn? Levert de verschijning van iemands spook een onweerlegbaar bewijs van zijn overlijden en mag zijn nalatenschap dus verdeeld worden? In 1705 schrijft een zekere Verduyn in Amsterdam een tractaat over het testament en de verdeling van de nalatenschap van Lazarus, door Christus uit de dood opgewekt. Is de laatste wil nog geldig nu de dode opnieuw tot leven is gekomen³⁷? Op grond van het adagium *non bis in idem* zijn de erfgenamen in elk geval ervan vrijgesteld een tweede keer de successierechten te betalen.

Al deze uiteenzettingen hebben de gemeenschappelijke kentrek dat ze rechtsvragen oplossen aan de hand van het Romeinse, kanonieke, costumiere en edictale recht³⁸. Daarnaast worden ook talloze wijsgerige en religieuze autoriteiten erbij gehaald. Het zijn *Spielereien*, maar tegelijk juweeltjes van juridische brainstorming en decoratie.

b.3. Ook ernstige onderwerpen kunnen echter op een grappige wijze in het recht voorgesteld worden. De lach is dan niet voorwerp of doel, maar middel. De humor kan dan (ten eerste) satirisch klinken of (ten tweede) een uitdrukking zijn van een bepaalde (schrijf)stijl. Ten derde kan de komische voorstelling een puur didactische waarde hebben.

Satirisch en kritisch zijn die geschriften die het onlogische, onredelijke of onbillijke van bepaalde rechtsregels belichten. In die zin begrijpen we een boek zoals de «Procesuele muizevallen»³⁹, een werk over gerechtelijk recht. Het beeld van de muizeval is duidelijk. De auteur waarschuwt voor de valkuil van het gerechtelijk proces. Eenmaal in de val, raakt men er moeilijk opnieuw uit: partijen gooien elkaar allerhande excepties en tegenvorderingen naar het hoofd en de rechter verwijst en verklaart onontvankelijk, onbevoegd of slechts te dele gegrond. De allegorie van de muizeval door het hele boek heen volhoudend, leidt de jurisconsult de lezer veilig langs alle obstakels van de val.

Als bij een ludieke uiting van een bepaalde tijdsgeest, wil ik even stilstaan bij de barok. Net zoals in de kunst kunnen we namelijk juridische stijlrichtingen herkennen. Na de renaissance (de herontdekking van het Romeinse recht) en

het humanisme (een periode met nadruk op de historische en filologische interpretatie van de wettekst), heeft ook de barok haar sporen in de rechtsleer nagelaten. Overvloedig woordgebruik en kleurrijke beeldtaal zijn er de kenmerken van⁴⁰. Een Duitse hoogleraar publiceert omstreeks 1750 een bundel vragen over het contractenrecht onder de eigenaardige noemer «Snuif-tabaksdoos»⁴¹. Het boekje bevat een verzameling concrete rechtsvragen. Voor elke vraag geeft de auteur twee mogelijke oplossingen. Beide antwoorden worden zeer uitgebreid en juridisch correct geargumenteed, maar staan diametraal tegenover elkaar. De rechtsgeleerde wil aantonen dat het juridische gelijk vaak niet uitgesproken aan één kant ligt. Bij wijze van inleiding voert hij een Venetiaanse apotheker of kwakzalver ten tonele die op een openbare markt een wonderbaarlijk snuifpoeder verkoopt. Niemand minder dan Vrouwe Justitia komt bij de venter te rade. Telkens als hij haar een prise snuiftabak toedient, beantwoordt zij een rechtsvraag in twee totaal verschillende richtingen, naargelang het poeder in het linker dan wel in het rechter neusgat wordt gestopt. Beide oplossingen zijn niettemin even «rechtvaardig». Voor de praktijk moet dit boek een zeer handig naslagwerk geweest zijn. Niettemin is de voorstellingswijze zeer ongebruikelijk.

Een dergelijke presentatie heeft heel dikwijls didactische bedoelingen⁴². Zo worden juridische probleemstellingen vaak in de vorm gegoten van raadsels, adagia, rijmpjes of zelfs liedjes. De *Code civil* van 1804 bijvoorbeeld is in de eerste helft van de negentiende eeuw herhaaldelijk in berijmde vorm uitgegeven⁴³. Het gaat hier als het ware om een po-

³⁵ GERLACH, H., *De iure ovium*, Jena, 1686; KILLMAR, J.-N., *De iure apium*, Jena, s.d. (omstreeks 1700).

³⁶ We zijn er niet in geslaagd dit boek in origineel te consulteren. De hier weergegeven elementen zijn gebaseerd op PITLO, A., *De lach in het recht*, Haarlem, 1963, 90.

³⁷ VERDUYN, H., *De testamento atque hereditate Lazari bis mortui*, Amsterdam, 1705.

³⁸ Een andere Duitser, Joannes Nohr, verdedigt in 1720 een soortgelijke speelse verhandeling over het carnavalrecht (NOHR, J.C., *De iure personarum quas vulgus larvas seu mascheras dicitur, in anniversaria carnisprivii, quod carnival vocatur solemnitate, vom Carnaval-recht*, Wittenberg, 1720). Hij bespreekt onder andere enkele stedelijke verboden om verkleed langs de straat te gaan. Op de vraag of men gemaskerd mag huwen, wordt negatief geantwoord aangezien het kennen van de contractspartij hier cruciaal is. Als beide aanstaande echtgenoten elkaar echter reeds kennen en alles gebeurt in het bijzijn van getuigen, dan mag het gezicht wel gesluierd worden. In dezelfde sector vermelden we ook nog een juridische verhandeling over de harlekijn: HOMMEL, C.-F., *De iure arlequinizante*, Bayreuth, 1761.

³⁹ DÖHLER, J., *Processualische Mausefallen*, Coburg, 1723.

⁴⁰ Wanneer we het strikt juridische pad verlaten en de wegen van de rechtsarcheologie betreden, komen we de sporen van deze stijlrichtingen eveneens tegen in de architectuur (gerechtsgebouwen), de schilder- en beeldhouwkunst (gerechtigheidsstaferelen) en zelfs de klederdracht. Over de architectuur, zie bijvoorbeeld DE WIN, P. (red.), *Rechtsarcheologie en rechtsciconografie: een kennismaking* (Iuris scripta historica, 5), Brussel, 1992. Over de gerechtigheidsstaferelen: DE RIDDER, J., *Gerechtigheidsstaferelen voor schepenhuisen in de Zuidelijke Nederlanden in de 14de, 15de en 16de eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, 45), Brussel, 1989. Over de kledij: VAN ELEWYCK, T., *La mode au palais*, Gent, 1923.

⁴¹ DE SPINETTO, A. (pseudoniem HERTEL, J.), *Politische Schnupf-Tobacsdose vor die Wächserne Nase der Justiz, in sich fassend Juristische Streit-Fragen im Handel und Wandel von den Kauff- und Mieth-oder Pacht- und andern Contracten, mit satyrischer Feder entworfen und aus dem Italiänischen ins Deutsche übersetzt*, Frankfurt am Main, 1739.

⁴² Vele dergelijke werkjes uit de vorige eeuw moeten geplaatst worden tegen de cultuurhistorische achtergrond van de Verlichting en de populariserende nawerking ervan. Het is een vast item in tal van verlichte geschriften dat het recht kenbaar en begrijpelijk moet worden gemaakt voor de gewone man. (Zie bijvoorbeeld MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, XXIX, 16: «Les lois ne doivent point être subtiles; elles sont faites pour des gens de médiocre entendement.»). Over de «volksverlichtende» lectuur op juridisch gebied in de achttiende en negentiende eeuw, zie MOORMAN VAN KAPPEN, O., «Een strafwetboek uitgelegd aan kinderen: Van Swinderens 'Schoolboek der Strafwetten van ons Vaderland' (1810)», in *Wetboek en Grondwet in historisch perspectief*, Antwerpen, 1983, 285-306.

⁴³ De bekendste is DECAMBEROUSSE, B., *Code Napoléon mis en vers français*, Parijs, 1811 (herdr. Parijs, 1932).

pularisering⁴⁴ van dat volstrekt nieuwe normengeheel. Ik geef een voorbeeld met betrekking tot het eigendomsrecht:

«Le Code enseigne ici que la propriété
Est le droit de jouir, en pleine liberté,
D'un objet quel qu'il soit, d'en disposer en maître,
Pourvu que toutefois, on n'ose s'en permettre
Un usage qui soit en contradiction
Avec les réglemens, la législation.»

Ook verschillende middeleeuwse costumen zijn in berijmde vorm opgetekend. De costume van het Brugse Vrije⁴⁵ kende aan het kind de helft van de roerende goederen («catheylen») van de ouders toe. Dit werd als volgt omschreven:

«Hebben in huwelike wijf ende man
Een kind te gadere, ende dan
Die vader stervet, dat kint sal
Die helt erffen van de cateylen al
Die hadden moeder ende vader
Alsi leefden beede gader.»

Van de poëzie naar het lied is maar een kleine stap. In 1824 komt in Leipzig een *Römisch Juristisches Gesangbuch* («een Romeinsrechtelijk liedboek») uit⁴⁶. Het gaat om een Duitse vertaling van citaten uit het *Corpus Iuris Civilis*. Bij elke tekst geeft de auteur de melodie aan van een populair lied. Zo kiest hij bij de uiteenzetting van het eigendomsrecht voor het *Gaudeamus igitur* (letterlijk vertaald «laten we blij zijn» – eigendom en geld maken dus wel degelijk gelukkig). Bij de nietigverklaring van het testament moet weerklinken: *Weine nicht, es ist Vergebens*. Voor de schenking ter zake des doods wordt de melodie aangegeven: *Lebe wohl, vergisz mein nicht*. Dat de kwinkslag hier uitdrukkelijk bedoeld is, moge duidelijk zijn. Dit is echter geenszins het geval met de categorie aangenaam klinkende rechtsleer die we nu aansnijden.

b.4. Deze misschien wel grootste groep geschriften had eertijds een bloederstig karakter, maar komt nu helemaal niet meer zo over. We hebben het over die rechtsleer die uitweidt over achterhaalde concepten of ethische antiquiteiten. In de achttiende eeuw bijvoorbeeld lijkt er over de Nederlanden een golf van homoseksualiteit getrokken te zijn. Dit blijkt uit allerhande publikaties, ook juridische. Zo verschijnt er in 1730 in Holland een boekje waarin zowel gedichtjes als effectief uitgestuurde dagvaardingen worden verzameld. De koppeling van juridische akten en poëtische hekeling is eigenaardig, het onderwerp al evenzeer. Alle be-

treffen ze de homofilie. Homo's worden vervolgd, ter dood veroordeeld, gewurgd of op de brandstapel geleid. Een passend gedichtje bezingt hun triestig lot. Na de eeuw van de (voor ons al even onbegrijpelijke) heksenwaan, lijkt de homofobie losgebroken. Het recht presenteert zich zoals steeds als de spiegel van de maatschappij⁴⁷.

2. Wetgeving

Dit laatste geldt des te meer voor de volgende bron van recht: de wetgeving. In oude wetten vinden we het beeld van, later belachelijk ogende, tijdsgedachten. In haar eigen historische context is de wet echter helemaal niet grappig bedoeld. Het is overigens een *contradictio in terminis* over humor in de wetgeving te spreken. Alleen wat maatschappelijk een zekere graad van relevantie bereikt, krijgt zijn bezegeling in normen. Daarenboven zijn deze normen pas echte juridische regels als ze vergezeld gaan van een persoonlijke of vermogensrechtelijke sanctie, en behalve misschien sado-masochisten vindt niemand daar enig plezier in. Het is dan ook evident dat, wanneer wij lachen om een of andere oude rechtsregel, dit meestal het gevolg is van *Hineininterpretierung*.

De gewone man spreekt in het costumiere recht zijn eigen alledaagse taal. Niet gehinderd door wetenschappelijke denkcategorieën en jargon, is hij evenmin om een kwinkslag verlegen. Een bekend voorbeeld van humoristische formulering van een rechtsregel is de Aardenburgse bepaling van de macht van de man over zijn vrouw. In een onverbloemde stijl wordt deze als volgt omschreven: «Een man mach zijn wijf slaen ende steken, upsniden, splitten van beneden tote boven ende warmen zijn voeten in haer bloet, ende naeyse weder toe, zonder verbeurte jeghen den heere, up dat zoe levende blijft»⁴⁸. Bij wijze van voorbeeld van een inhoudelijk eigenaardige wet, citeren we een edict uit 1725. De prins von Heekingen stelt ermee een premie in op het levend of dood aanbrengen van een nimf of kobold. Kunnen we hieruit afleiden dat de wetgever, de prins, prettig gestoord was? Misschien... Evenzeer leert de wet in elk geval iets over de tijdgeest, doordrenkt van bijgeloof en angst voor demonen.

Ook de costumiere praktijk van de schandstraffen moet tegen de tijdsachtergrond geprojecteerd worden. De lach, in concreto de spot, is hier een wettelijk voorgeschreven straf. In Gent kende men bijvoorbeeld een zeer schilderachtige

⁴⁷ Net als het recht *sensu stricto* evolueert ook de deontologie met de maatschappij mee. Enkele middeleeuwse richtlijnen: «Terwijl uw tegenstrever pleit, ga rustig zitten, wend het hoofd af en veins dat u in slaap valt. Gebuert dit effectief, des te beter. Wanneer u dan zelf aan het woord gelaten wordt, kom rustig recht, veeg uw gezicht af, verzorg de haren en snuit de neus.» Dit zijn vrijblijvende raadgevingen. Over houding en voorkomen zijn er echter ook heel wat verplichtende voorschriften uitgevaardigd. Zo wordt in Frankrijk anno 1540 bij koninklijke ordonnantie aan de advocaten met een baard resoluut de toegang tot de rechtszaal verboden. (Durantis en de Fuscarariis geciteerd door HERMESDORF, B., *Licht en schaduw in de advocatuur der Lage Landen. Historische studie*, Leiden, 1951, 79 (slaap), 103 (haar en neus) en 172 (baard).)

⁴⁸ GILLIODTS-VAN SEVEREN, L. (red.), *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*, I, Brussel, 1890, 152 (art. 9). Het betreft hier een veertiende-eeuwse versie van de costume.

⁴⁴ Decamberousse haalt drie beweegredenen aan voor zijn oeuvre. Rijm en vers hebben in de eerste plaats een mnemotechnische waarde. Tevens is het berijmde wetboek een interpretatiehulp, daar dezelfde inhoud in andere woorden wordt voorgesteld. Ten derde meent de auteur dat dankzij de dichtelijke voorstellingsswijze het recht nu ook toegankelijk zal worden voor de vrouw.

⁴⁵ GILLIODTS-VAN SEVEREN, L. (red.), *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges*, 1, Brussel, 1879, 460.

⁴⁶ Het werkje is anoniem uitgegeven, maar is van de hand van Wilhelm Demme, advocaat in Altenburg. Dit werk wordt door PIRLO besproken in zijn *De vlo in het recht*, 120-132. Demme is met zijn pen zeer hard tegen de gevestigde juridische wereld tekeergegaan. Hij heeft dit met een aantal jaren opsluiting moeten bekopen.

straf voor openbare dronkenschap. De veroordeelde drinkebroer diende door de stad te lopen met als enig kledingstuk een bier- of wijnavt. Dit zal ongetwijfeld sociaal meer corrigerend hebben gewerkt dan een voor de buitenwereld niet bekende boete ⁴⁹.

De zondaar (zonde en misdrijf liggen dicht bij elkaar in het *Ancien Régime*) moet zich schamen voor zijn afwijkend gedrag en terugkeren naar het «normale». Om die schaamte op te wekken, zal men de betrokkene desnoods een handje helpen door hem in een zeer penibele situatie te plaatsen. Onze uitdrukkingen «voor schut staan» of «iemand aan de kaak stellen» in de betekenis van «voorwerp zijn (maken) van schande en spot», komen uit de juridische traditie. Veroordeelden worden op het marktplein aan de schandpaal geklonken opdat alle voorbijgangers er openlijk mee zouden lachen ⁵⁰.

Het element publieke spot kan vaak meer subtiele vormen aannemen. Vermeldenswaardig vind ik een Harelbeekse rechtsregel waarbij nalatige schuldenaars als volgt tot betaling aangemaand worden. Hun voordeur wordt uit de hangesels getild en voor het open deurgat op de grond gelegd. De deur mag niet teruggeplaatst worden vóór de volledige betaling van alle achterstallen en boeten ⁵¹. Dergelijke regels zijn in onze «EVRM-tijd» ondenkbaar geworden, de tijdsgeest is veranderd... en gelukkig wellicht...

Evenzeer expressie van de tijdsgeest is die wetgeving waarin de lach betuigd wordt. Dit is duidelijk het geval in de zeventiende eeuw, de tijd van de Contrareformatie ⁵². Via de decreten van het concilie in Mechelen (1607) sijpelen in allerhande reglementen bepalingen door die een taboe zetten op het lachen in de Kerk en daarbuiten ⁵³. *Klucht-*

boecken worden categorisch naar de zwarte lijst van de censor verwezen. De wetten die het feestvieren aan vaste voorschriften binden, liggen in dezelfde lijn. In de Nieuwe Tijd wordt op straffe van boete bepaald hoeveel dagen er mag gefeest worden bij een huwelijk, hoeveel genodigden er mogen aanzitten, hoeveel gangen de maaltijd mag tellen. Zelfs de rouwmaaltijd na een begrafenis wordt edictaal geregeld ⁵⁴. Vele van deze wereldlijke wetten zijn natuurlijk ingefluisterd door de Kerk, twee instituten die eertijds veel nauwer vervlochten waren dan vandaag ⁵⁵. Dit brengt de seculiere wetgever zelfs zo ver ordonnanties uit te vaardigen over bijvoorbeeld het «seer groot ende beklaghelyck zieleverlies tussen de jonghey, dat is de jonghmans ende jonghe dochters de welcke op Sondaghen, Heylighe daghen ende andere (die sy noemen vrolijkke daghen) ghestadelyck... hun laten vinden inde herbergen, om te drinken ende te dansen ende te verblyven tot spade inden doncker». Deze jongelingen houden er zich te veel bezig met «oneerelycke liederkens... soodanighe aenrakinghe... soo veel dertelheden ende vuyligheden» ⁵⁶.

Worden de lach en de dartelheid enerzijds door de wetgeving sterk beperkt, aan de andere kant worden sommige vormen van lach en grap geïnstitutionaliseerd. Zo zijn er de wettelijk geregelde zottengezelschappen. En aan het hof van koningen en grote heren is de nar wettelijk verplicht onnozel en blij te zijn ⁵⁷. Zelfs bij de wreedste rechterlijke uitspraken van zijn heer, moet hij de nodige korrel zout aan het harde recht toevoegen.

3. De rechtspraak

Behalve in een zo'n uitzonderlijke situatie lijkt me echter humor in de rechtspraak niet te bestaan. En daarmee zijn we naar de laatste bron van recht overgestapt. De litigieuze rechtspraak is het minst voor grap en lach vatbaar, eigenlijk om evidente redenen. De kosten en beslommingen van een proces maken dat mensen alleen voor ernstige disputen naar de rechtbank stappen. Geen enkel redelijk mens, laat staan een raadsman, zal dulden dat de magistraat er zich met een lachertje van afmaakt.

⁵⁴ Op 30 september 1613 vaardigen Albrecht en Isabella een edict uit dat het aantal genodigden bij een huwelijksfeest beperkt tot 32 koppels en de duur van het feest tot twee dagen (BRANTS, V. (red.), *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle*, 2, Brussel, 1912, 196-197). Bij rouwmaaltijden mag vanaf 1613 alleen nog aan familieleden die van ver komen eten aangeboden worden. Zie over deze praktijk, door de achttiende-eeuwse rechtsgeleerde DE GHEWIET «manger la tête du mort» genoemd (DE GHEWIET, G., *Institutions du Droit Belgique*, Brussel, s.d., 1, 129), DE FACQZ, E., *Ancien droit belge*, 1, Brussel, 1873, 298.

⁵⁵ Zo is het «Placard de Sa Majesté contre le désrèglement de la jeunesse au plat pays» van 2 maart 1682 een seculier gevolg op de pastorale brief van de aartsbisschop van Mechelen van 25 november 1675 (*Pl.VI*, III, 1361-1363).

⁵⁶ Citaat uit hetzelfde plakkaat, dat echter een herhaling is van soortgelijke bepalingen van 07.10.1531, 12.08.1560, 01.06.1587, 22.06.1589, 20.09.1607, 31.08.1608, 01.07.1616 en 10.07.1628.

⁵⁷ Zie ZUIDERVELD, A., «De hofnar als instituut», *Spiegel Historiae*, 1976, 450-458, 599-607 en 667-673; VERBERCKMOES, J., «Klein maar niet duur. Dwergen aan het aartshertogelijke hof», *Zeventiende eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*, 1990, 42-48.

⁴⁹ Wanneer een vrouw het aangedurfd had haar echtgenoot te slaan, werd ze achterwaarts op een ezel gezet. (Voorbeelden overgenomen uit HANDERS, o.c., 112 (dronkenschap) en 116 (ezel).)

⁵⁰ Meestal is dit een straf voor kleine dieven, overspeligen of wanbetalers. Zie bijvoorbeeld VAN HEIJNSBERGEN, P., «De Tirolse strafwet van 1499», in *Verspreide opstellen*, Amsterdam, 1929, 193. Een ander voorbeeld is het dragen van een boetekleed beschilderd met allerlei denigerende taferelen (zie KAMEN, H., *The Spanish Inquisition*, New York, 1968, 185-186). Voor een samenvattend overzicht van de schandstraffen, zie DE WIN, P., *De schandstraffen in het wereldlijke strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden van de Middeleeuwen tot de Franse Tijd, bestudeerd in Europees perspectief* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 139), Brussel, 1991; Id., *De kaakstraf in België van de Franse Tijd tot 1867* (*Iuris scripta historica*, 6), Brussel, 1992. Op sommige plaatsen zou boven op de paal of de kaak een gemakplaats voorzien zijn. Voorbijgangers die nodig moesten, konden even plaats nemen op die gemakplaats... zodat de veroordeelde er zelfs bekakt bij stond.

⁵¹ ARICKX, o.c., 61.

⁵² Over de edictale domper op de feestvreugde in die tijd, zie onder andere VAN UYTVEN, R., «Volksvermaak en feestvieren in de steden», *Spiegel Historiae*, 1983, 551-561.

⁵³ Het is de bloeitijd van de Jezuïeten. Hun geestelijke leider Ignatius van Loyola stelt onder meer: «Niet lachen en niets zeggen wat het lachen opwekt.» Priestes die zich hier niet aan houden en tijdens hun sermoen «kluchtachtighe zaecken» vertellen, worden gerechtelijk vervolgd. Meer hierover bij VERBERCKMOES, J., «Daer liep soo wat luchtighs ofte kluchtighs om te lachen met onder, het welck sy gheerne hoorden: Het lachen van de Zuidnederlanders in het begin van de zeventiende eeuw», *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1986, 175-178.

Wanneer lach en rechtspraak elkaar sporadisch toch eens ontmoeten, dan gebeurt dit meestal in gevallen van niet-geinstitutionaliseerde rechtspraak. Een heel onaangenaam aspect van de lach reveleert zich bijvoorbeeld in het charivari. Charivari is een vorm van volksrechtspraak, een soort ritueel. Het is een populaire opschudding, een vorm van volksjustitie, waarbij de gewone man zich in de plaats van de (passieve) overheid stelt. De gemeenschap keert zich tegen hen die zich naar de heersende ethische normen afwijkend gedragen. Het komt bijvoorbeeld dikwijls voor bij overspel. De charivari-handelingen zijn vaak één lange persiflage van een rechtsgeding. Er wordt een procedure ten tonele gebracht, een soort gerechtelijk proces, maar dan met ruwe handelingen, bulderend gelach en ketelmuziek⁵⁸.

Ook de rechtspraak is natuurlijk een kind van haar tijd. Het is dus begrijpelijk dat ook in deze rechtsmassa de ethische en spirituele kenmerken van een maatschappij zich manifesteren. In die zin geldt hier evenzeer het gevaar voor *Hineininterpretierung* en anachronisme⁵⁹. Overduidelijk is dit het geval voor zedendelicten⁶⁰. Wanneer bijvoorbeeld in de late middeleeuwen, hij die zich «bezondigd» had aan bestialiteiten verbrand werd, samen met het medeplichtige

⁵⁸ BRAEKMAN, W., *Spel en kwel in vroeger tijd: verkenningen van charivari, exorcisme, toverij, spot en spel in Vlaanderen*, Gent, 1992; ROOIJAKKERS, G. en ROMME, T., «Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag», *Volkskundig Bulletin*, 1989, 253-393. De rechtsbedeling zelf wordt hierbij, samen met de slachtoffers, voorwerp van spot en hoongelach. Dit is uitgesproken het geval bij de vele zottenfeesten, vastenavondrechtbanken, spottijen en dergelijke meer, waarbij narrengeschieden van jongelingsgroeperingen voor één of enkele dagen zichzelf tot bestuurders en rechters uitroepen, daarbij volledig de juridische instellingen parodiërend (BLOK, A., «Charivari's als purificatie-ritueel», en PLEIJ, H., «Van keikoppen en droge jonkers. Spotgezelschappen, wijkverenigingen en het jongerengericht in de literatuur en het culturele leven van de late Middeleeuwen», *Volkskundig Bulletin*, 1989, resp. 266-280 en 297-315; BOSTOEN, K., «Mijn Heer den Vasten: een schets-overheid en zijn plakaten», in *De Letter doet de Geest leven: bundel opstellen aangeboden aan M. de Haan*, Leiden, 1980).

⁵⁹ Een zekere vorm van anachronisme zal in de (juridische) historiografie uiteindelijk nooit uitgesloten kunnen worden. Hoe kunnen we immers oude situaties precies verklaren indien we daarvoor geen eigentijdse – en dus ons bekende – terminologie mogen gebruiken. Oude (juridische) toestanden beschrijven aan de hand van oude begrippen biedt geen overdracht van betekenis, aangezien betekenis slechts gegeven kan worden door vergelijking met bekende (dus noodzakelijkerwijze hedendaagse) fenomenen. De (rechts-)historicus moet zich echter onthouden van persoonlijke evaluatie van het oude recht door vergelijking met het vigerende. Over deze problematiek, zie bijvoorbeeld HOETINK, H., «Les notions anachroniques dans l'historiographie du droit», in ANKUM, H. (red.), *Opera Selecta H.R. Hoetink*, Zutphen, 1986, 216-237; DE MALAFOSSE, J., «L'histoire du droit moderne», in *Hommage à Robert Besnier*, Parijs, 1980, 147-154.

⁶⁰ Talrijke voorbeelden inzake overspel, toverij, bijzondere terechtstellingswijzen, diereingerechten, en zo meer, met betrekking tot onze streek, vinden we in het reeds aangehaalde werk van Canaert. Zie hierover ook MAES, L., «Les délits de mœurs dans le droit pénal coutumier de Malines», *Revue du Nord*, 1948, 5-25. Aanvankelijk behoorden ontucht, homoseksualiteit en bestialiteit tot de bevoegdheid van de kerkelijke rechtbanken. Tegen het einde van de middeleeuwen zijn ze op zijn minst *mixti fori* (VANHEMELRYCK, F., «Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk voornamelijk te Brussel in de XVde eeuw», in *T.R.G.*, 1966, 390-391).

dier, dan was dat helemaal niet grappig bedoeld⁶¹. Evenmin was het bij wijze van grap dat soms de dieren zelf als partij in het proces werden betrokken⁶². De procedure was immers eigenlijk tegen de duivel in het dier gericht⁶³. En de duivel was in de sociale-religieuze context van die tijd een gevreesde werkelijkheid. Anderzijds werkt in de dierenprocessen wellicht nog de Germaanse gevolgaansprakelijkheid na, die de verantwoordelijkheid bepaalde aan de hand van de gevolgen en niet aan de hand van het schuldelement. Professor Jos Monballyu publiceerde in de Kortrijkse *Leiegouw* twee zestiende-eeuwse dierenprocessen. Het ene betreft een rode stier in Ingelmunster, het andere twee gevaarlijke varkens in Kortrijk. De dieren waren uitgebroken en hadden schade toegebracht aan mensen, de zwijnen hadden zelfs een kind gedeeltelijk opgegeten. Een proces werd tegen de beesten aangespannen, ze werden veroordeeld, onthoofd op het galgenveld en hun kop werd tentoongesteld⁶⁴.

Dergelijke excessen in de rechtsbedeling halen natuurlijk de pers. Is het vandaag overigens anders? We mogen echter de willekeur van de oude rechters niet al te kleurrijk voorstellen. Bijzondere vormen van tortuur bijvoorbeeld, zijn er natuurlijk wel geweest. Wanneer we echter lezen dat een verdachte zijn benen met zout werden ingestreken en dat men de geiten dit liet aflikken, tot bekentenis of tot op het bot⁶⁵, dan is dit geen representatief beeld van het oude

⁶¹ «Want de beesten en worden niet ghepuniert om huerlieden propre ende eyghen misdaet dat zy ghedaen hebben maer om dat instrumenten mede gheweest hebben daer mede dat den menschen de alder onspreekelijckste sonde die men noch en behoort te noemen noch te vertellen om haer enormteyt onder de Christenen perpetreert ende ghecommitteert hebben... boven dien dat sulck een beeste besmet met sulck een uytnemende groot ende swaer misdaet niet langher en soude d'onweerdighe memorie vernieuwen die men behoort stappans t'annichileren ende teniet te doen...» (DE DAMHOUDERE, J., *Practijcke in criminele saecken*, Utrecht, 1642, 213). Duidelijk wel grappig bedoeld is de volgende zeventiende-eeuwse mop: in een dispuut over de stelling dat vrouwen en dieren maar weinig van elkaar zouden verschillen, antwoordt een vrouw dat, als dit zo was, «soo moeten al de mans gebrant werden, want alle die bij de beesten slapen moeten levendich gebrant werden» (DEKKER, R. en Roodenburg, H., «Humor in de zeventiende eeuw. Opvoeding, huwelijk en seksualiteit in de moppen van Aernout van Overbeke (1632-1674)», *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1984, 253).

⁶² DESMEDT, M., «Dieren ter dood veroordeeld», *Jonckheere*, 1982, 58-60; FUCHS, J., *De hond aan de galg*, Amsterdam, 1957; JACOMIN, J., «Accusés, levez-vous!... Les animaux devant le tribunal», *Terre d'Herbeumont*, 1982, 39-47; VAN CAENEGEM, R., *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 19), Brussel, 1954, 35-37.

⁶³ «Prozess und Strafe waren also eigentlich nicht gegen das Tier, sondern gegen diesen teuflischen Geist in seiner Brust gerichtet», FEHR, H., *Das Recht im Bilde*, Leipzig, 1923, 69. Bij Fehr wordt de zaak aangehaald van de bisschop van Lausanne die een kolonie alles verslindende kevers in de ban slaat.

⁶⁴ MONBALLYU, J., «Een gevaarlijk varken te Kortrijk in 1562. Een dierenproces voor de schepenen van Kortrijk», *De Leiegouw*, 1975, 283-285, en «Een dierenproces in Ingelmunster in 1587», *Eod.*, 1982, 173-175.

⁶⁵ Voorbeeld geciteerd door BONGERT, Y., «Question et responsabilité du juge au XIVe siècle d'après la jurisprudence du Parlement», in *Hommage à Robert Besnier*, Parijs, 1980, 42-43. De auteur

recht. Dat de rechterlijke gebondenheid soms zelfs veel strikter was dan vandaag, blijkt uit het volgend voorbeeld. In tegenstelling tot onze algemene noemer «opzettelijke slagen en verwondingen» zoals vermeld in artikel 398 Strafwetboek, maakt een ordonnantie van 1665⁶⁶ de volgende onderscheiden:

«Die eenen anderen in fellen moede oft uyt ernst steeckt oft slaet met een pijcke, dagghen, colf, cudse, schuppe, hel-lebaerde, rieck, gaffel, oft eenigh ander dierghelijcke wapen oft instrument, dat hij bloet laet, verbeurt 24 guldens. Ende sonder bloet 12 guldens.

Soo wie een lanck-mes, pas-mes oft ander gemeyn mes oft opsteker treckt, verbeurt 6 guldens. Ende steekt hij daermede iemandt door de kleederen... sonder bloedtlaeten, verbeurt 12 guldens. Ende soo daer bloet ghelaten wordt 24 guldens.

Ende soo iemandt slaet met eenen yseren hamer, 't sy dat-ter bloet gelaten wort oft niet, verbeurt 24 guldens.

Met eenen stock oft cluppel... 12 guldens.

Die eenen anderen metten baert treckt... 6 guldens.

Metten hayre... 3 guldens.

Metten voet stoot... 4 guldens.

Een vuystslag gheeft... 2 guldens...

Die met potten, croesen, drinckglazen oft dierghelijcke worpt oft slaet... 4 guldens.

Met eenen stoel oft steen... 4 guldens.

Met eenen bol oft cloot... 3 guldens.»

Besluit

We zijn tot diep in de donkere tijden afgedaald, zonder diep op de juridische motivering te zijn ingegaan. Zoals aangekondigd wilde ik slechts een ruim onderzoeksveld overvliegen of bloemlezen. Uit drie rechtsbronnen hebben we enkele druppels humor⁶⁷ geperst. Kunnen we nu bij wijze van besluit, die druppels verzamelen in een flinke teug? Of blijft het recht niettemin het droogste onder de cultuurfenomenen?

We hebben in elk geval vastgesteld dat het recht, zelfs de wetgeving en de rechtspraak, er in het verleden soms leuker heeft uitgezien dan vandaag; dat men overdreef of iemand met een schijnrecht en een kluitje in het riet stuurde. Dit leuke uitzicht van het recht getuigt echter niet steeds van ons inzicht in dat oude recht. Onze kennis en onze leefwereld in het algemeen zijn dermate verwetenschappelijkt dat

oude opvattingen ons nu doen lachen⁶⁸. Maar zelfs na de zuivering van de historische context door de trechter van het anachronisme en de *Hineininterpretierung* blijven nog grappige verschijnselen (of beter verschijningsvormen) overeind.

Ook de juridische taal is immers verwetenschappelijkt. Op het einde van de middeleeuwen wordt het zeer ontwikkelde recht van de Romeinen herboren en onderwezen aan alle Europese universiteiten. Recht wordt op dat moment de zaak van universitair geschoolde specialisten, een zaak met een eigen (objectief) jargon. De geromaniseerde rechtstaal gebruikt niet meer de onverbloemde woordenschat van de gewone boer. Er verdwijnt dan ook een stukje gemoedelijkheid uit de taal van het recht. Het illustere Romeinse voorbeeld levert een nieuwe (Romaanse) woordenschat. Dit vocabularium klinkt vreemd in de oren van de gewone man.

Ons hedendaags juridisch jargon is daarenboven nog objectiever en ernstiger geworden dan het Romeinse recht. Dit wordt onder andere gestaafd met het gebruik van de termen «lach» en «grap» zelf. Er zijn vandaag geen juridische regels die deze woorden bevatten. In het Romeinse recht bestaan die wel. Wij gebruiken bijvoorbeeld termen als «opzettelijk» en «onopzettelijk», «bedoeld of niet». Een zin als «als het maar niet voor de grap is» past niet in onze rechtstaal. Ik vertaal hier nochtans letterlijk een Romeinse wettekst⁶⁹. Zo zou onze koele rechtsstaat evenmin dulden dat de wetgever publiceert (ik citeer Justinianus): «Toen we vaststelden dat sommige rechtsgelerden twijfelden over een bepaalde rechtsvraag, hebben we erom gelachen»⁷⁰. Paus Innocentius III (o eerbiedwaardige paus) maakte op de volgende (o on-eerbiedige) wijze duidelijk dat het getuigenbewijs sterker is dan een geschrift op perkament: «Het woord van een levende mens gaat boven de huid van een dode ezel»⁷¹.

⁶⁸ Doordrenkt van ons vooruitgangsgeloof, bevinden we ons in een fase waarbij we ons eigen westers vigerend recht als een goed recht ervaren. Wat oud is, is achterhaald en slecht. De periodes waarin een maatschappij haar eigen recht goed dan wel slecht vindt, blijken elkaar op te volgen. Zie VAN CAENEGEM, R., «Oud recht, goed recht?», in *Hulde aan René Dekkers*, Brussel, 1982, 153-165. De vraag die vandaag reeds duidelijk gerezen is, is bijvoorbeeld die naar het nut van de wetgevingsinflatie. Zijn we op dit moment niet opnieuw toe aan een «revolutie», een ommekeer, een terugkeer naar onze juridische roots en hoofdprincipes. Ligt hier dan ook niet een «vernieuwde en vernieuwende» taak voor de rechtsgeschiedenis?

⁶⁹ D.44.7.3.2. over het ontstaan van verbintenissen: «Verborum quoque obligatio constat, si inter contrahentes id agatur: nec enim si per iocum puta vel demonstrandi intellectus causa ego tibi dixerō 'spondes'? et tu responderis 'spondeo', nascetur obligatio.» (Ook uit de woorden ontstaat een verbintenis, indien tussen partijen wordt overeengekomen. Indien echter voor de grap, of als het ware om iets duidelijk te maken ik je gezegd heb «beloof je» en jij geantwoord hebt «ik beloof», dan ontstaat er geen verbintenis.)

⁷⁰ C.1.14.12.2. (annot 529): «Cum igitur et hoc in veteribus libris invenimus dubitatum, si imperialis sensus legem interpretatus est, an oporteat huiusmodi regiam interpretationem obtinere, eorum quidem vanam scrupolositatem tam risimus quam corrigendam esse censuimus.» (Aangezien we vastgesteld hebben dat in de oude geschriften betwijfeld wordt of een interpretatie door de keizer gegeven, nageleefd moet worden, hebben we gemeend om deze zin-loze vraag enkel te moeten lachen en ze te corrigeren.)

⁷¹ VAN CAENEGEM, R., *Geschiedkundige inleiding tot het privaatrecht*, Antwerpen, 1985, 205.

beschrijft in deze bijdrage hoe tegen excessen door de lagere rechtbanken begaan, beroep kan worden ingesteld bij de hogere rechtbanken. Daarbij worden in de middeleeuwen en ook nog in de nieuwe tijd de rechters *a quo* zelf als geïntimeerden in een civiele of strafrechtelijke procedure voor de beroepsinstantie gedaagd.

⁶⁶ Het betreft de ordonnantie van Zandhoven van 3 mei 1665, gepubliceerd in DE LONGE, G. (red.), *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers*, 6, Brussel, 1877, 220.

⁶⁷ Met de beeldspraak maken we een knipoog naar de etymologie van het woord. Het Griekse woord «humor» staat voor «vocht». Hippocrates onderscheidde in het menselijk lichaam vier levenssappen. Naargelang het overwicht van één van deze, ontwikkelt men een bepaald karakter: flegmatisch (slijm), choleric (gal), melancholisch (zwarte gal), sanguinisch (bloed).

Dergelijke taal past niet meer in de mond van de jurist, zeker niet in die van de wetgever. Nadat door de intellectuele stroming van de verlichting en de maatschappelijke revoluties ook nog de scheiding der machten een feit is geworden, blijft er voor grollen van de regelgever helemaal geen plaats meer over.

In de literaire uiting van het recht ten slotte, is op de speelsheid van de barok, de gestrengheid van het classicisme gevolgd.

Een en ander samen heeft ervoor gezorgd dat er vandaag voor de humor in het recht nog nauwelijks ruimte is. Dat een zekere sereniteit noodzakelijk is in het recht en het bestuur, staat buiten kijf. We blijken echter vergeten te zijn dat het recht een cultureel gegeven is, een door mensen betekenis gegeven normengeheel. Net zoals die mens zelf kan ook het recht niet alle gevoelens overboord gooien. Charivari's bijvoorbeeld tonen aan dat de gevoelsmatige

massa, bij stilzwijgen van het institutionele apparaat, het recht in eigen handen neemt. Het is een waarschuwing om het recht niet te ver af te sluiten van de gevoelige mens.

Zeker in de rechtsleer, doch ook in de rechtspraak, kunnen wij allen bijdragen in dit aangenamer maken van het recht. Is de spotlach niet deontologisch en de gulle schaterlach weinig sereen, op het minzaam glimlachen staat op zijn minst geen sanctie. Het is een vriendelijke oproep naar de toekomst, die ik u wenste te presenteren vanuit het verleden. Het is meteen een poging geweest om de luister van ons oude recht met enkele kleurrijke toetsen te schilderen, een uitnodigende uitgestrekte hand tot interesse in de geschiedenis van ons recht.

Georges MARTYN
Assistent K.U.Leuven
Campus Kortrijk

RECHTSPRAAK

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER – 11 OKTOBER 1993

Voorzitter: de h. Marchal

Rapporteur: de h. Verheyden

Openbaar ministerie: de h. Leclercq

Advocaat: mr. De Bruyn

Arbeidsongeval – Overheidspersoneel – Tijdelijke arbeidsongeschiktheid – Behoud van statutaire bezoldiging – Begrip – Functie – Andere dan normale taken – Toelagen voor abnormale prestaties

Krachtens art. 32 K.B. 24 januari 1969 heeft het lid van het overheidspersoneel tijdens een periode van tijdelijke ongeschiktheid die het gevolg is van een arbeidsongeval recht op de bezoldiging verschuldigd op grond van zijn reglementair statuut. De omstandigheid dat een vergoeding of toelage bij reglement enkel wordt toegekend ingeval de ambtenaar belast wordt met andere dan de normale taken van zijn functie, belet niet dat die toelage of vergoeding wordt beschouwd als verschuldigd op grond van het statuut.

Evenwel wijkt voornoemd art. 32 niet af van art. 5 van het K.B. 26 maart 1965 houdende de algemene regeling van de vergoedingen en toelagen van alle aard toegekend aan het personeel van de ministeries, welk artikel de toelagen betreft die worden toegekend voor het verrichten van prestaties die niet als normaal kunnen worden beschouwd.

Regie der Posterijen t/ V.

Gelet op het bestreden arrest, op 18 juni 1992 door het Arbeidshof te Luik gewezen;

Over het middel: schending van de artikelen 97 van de Grondwet, 2 van het Burgerlijk Wetboek, 1, 2°, inzonder-

heid §§ 2 en 3, 21, 26 van de wet van 6 juli 1971 houdende oprichting van de Regie der Posterijen, 1, eerste lid, A, van de wet van 16 maart 1954 betreffende de controle op sommige instellingen van openbaar nut, gewijzigd bij koninklijk besluit van 18 december 1957 en van kracht ten tijde van het arbeidsongeval op 21 november 1984 en van de tijdelijke arbeidsongeschiktheid tot 26 juni 1986, 1, 2, 3 van het koninklijk besluit van 12 juni 1970 betreffende de schadevergoeding, ten gunste van de personeelsleden der instellingen van openbaar nut, voor arbeidsongevallen en voor ongevallen op de weg naar en van het werk, 1, eerste lid, 3bis, van de wet van 3 juli 1967 betreffende de schadevergoeding voor arbeidsongevallen, voor ongevallen op de weg naar en van het werk en voor beroepsziekten in de overheidssector, gewijzigd bij de wet van 13 juli 1973, zoals die wet van 3 juli 1967 van kracht was vóór de wijziging ervan bij de wet van 31 juli 1991, 1, 13, eerste lid, 32, van het koninklijk besluit van 24 januari 1969 betreffende de schadevergoeding, ten gunste van de personeelsleden der rijksbesturen en der andere rijksdiensten en van sommige leden van het personeel der gesubsidieerde onderwijsinstellingen en van de gesubsidieerde psycho-medische sociale centra en diensten voor studie- en beroepsoriëntering, voor arbeidsongevallen en voor ongevallen op de weg naar en van het werk, zoals dit besluit is gewijzigd bij de koninklijke besluiten van 10 juni 1970, 19 januari 1972, 13 november 1973 en 6 juni 1975, en, wat artikel 32 betreft, bij het koninklijk besluit van 25 augustus 1971, dat van kracht was ten tijde van het litigieuze arbeidsongeval op 21 november 1984, en vervolgens bij het koninklijk besluit van 24 maart 1986 dat in werking is getreden op 1 mei 1986 toen verweerder tijdelijk arbeidsongeschikt was tot 26 juni 1986 en zoals dat koninklijk besluit van 24 januari 1969 heette en van kracht was vóór de wijziging ervan bij het koninklijk besluit van 21 november 1991, 1, 2, 3, 4, 5 van het koninklijk besluit van 26 maart 1965 houdende de algemene regeling van de vergoedingen en toelagen van alle aard toe-

gekend aan het personeel van de ministeries, 8 en 9 van de algemene wet op de burgerlijke en kerkelijke pensioenen van 21 juli 1844,

doordat het arrest, met bevestiging van het beroepen vonnis, eiseres veroordeelt om verweerder, voor de periode van tijdelijke algehele arbeidsongeschiktheid die hij van 21 november 1984 tot 26 juni 1986 heeft opgelopen ten gevolge van een arbeidsongeval, behalve zijn loon, de volgende bedragen te betalen: «- als nachtvergoeding: 133.440 frank, - als rijpremie: 29.190 frank, - als exploitatiepremie: 6.650 frank, dit is in totaal 169.280 frank, te verhogen met de interest volgens de wettelijke rentevoet vanaf de gemiddelde datum van de opeisbaarheid van die verschillende premies, namelijk 25 augustus 1985, en met de kosten, en doordat het arrest eiseres veroordeelt in de kosten van hoger beroep, op de van het beroepen vonnis overgenomen grond dat de toelagen voor nachtarbeid «de betaling voor abnormale of uitzonderlijke arbeid» en dus een «voordeel tot vergoeding van zwaardere arbeid» vormen, dat zij «geen buitengewone en aanzienlijke uitgaven dekten maar een arbeid beloonden die vermoeiender was en zelfs meer risico's meebracht», dat zij «vrijwilligers aantrekken» en dat «ze bovendien in aanmerking worden genomen bij de berekening van het pensioen», en op de eveneens van het beroepen vonnis overgenomen grond dat de dagelijkse toelage voor het uitblijven van ongevallen en de exploitatievergoeding» van dezelfde aard zijn als de nachtpremies, dat wil zeggen dat ze als een beloning gelden», en op grond: «dat de toekenning van exploitatievergoedingen, van toelagen voor nachtarbeid en van toelagen voor het besturen en het onderhoud van de postautovoertuigen natuurlijk niet bestemd is om 'de werkelijke lasten te dekken die niet als normaal en aan het ambt onafscheidelijk verbonden kunnen worden beschouwd', in de zin van artikel 3 van het koninklijk besluit van 26 maart 1965, waaronder (eiseres) ze rangschikt, het eenvoudig gaat om premies tot beloning van arbeid die vermoeiender is en zelfs meer risico's meebrengt voor het personeelslid, maar voor dat personeelslid geen kosten of enige vermindering van zijn vermogen kan teweegbrengen, zulks in tegenstelling met de louter formele overweging over 'de noodzakelijke schade-loosstelling van de personeelsleden van de Regie der Posterijen voor de lasten die zij dragen uit hoofde van buitengewone werkzaamheden» als vermeld in de drie koninklijke besluiten tot vaststelling van de vergoedingen of toelagen waarover het onderhavige geding loopt»; alsmede op grond dat artikel 14 van het op 1 mei 1986 in werking getreden koninklijk besluit van 24 maart 1986 tot wijziging van artikel 32 van het koninklijk besluit van 24 januari 1969, in tegenstelling met hetgeen eiseres op basis van het verslag aan de Koning betreffende dat koninklijk besluit van 24 maart 1986 betoogde, geen bepaling is tot uitlegging van dat artikel 32 zoals het luidde vóór het besluit van 24 maart 1986, en «dat het nieuwe artikel 32 eigenlijk een beperking inhoudt van het begrip bezoldiging waarop de aan het koninklijk besluit van 24 januari 1969 onderworpen personen tijdens de periode van tijdelijke ongeschiktheid nog aanspraak kunnen maken, door ze te beperken tot de 'bezoldiging verschuldigd op grond van hun arbeidsovereenkomst of hun wettelijk of reglementair statuut', daar artikel 32 vóór de inwerkingtreding van artikel 14 bepaalde dat de aan het besluit onderworpen personeelsleden wier statuut door de Koning, de minister of enige andere administratieve overheid kan worden

vastgesteld, 'in ieder geval hun bezoldiging tijdens de periode van tijdelijke ongeschiktheid' behielden; dat het verslag aan de Koning het werk is van de uitvoerende macht die, krachtens artikel 27 van de Grondwet, geen authentieke uitlegging van de wetten kan geven; dat werd beslist dat het recht op de vergoeding van de gevolgen van een arbeidsongeval onherroepelijk is vastgesteld op de dag waarop dat ongeval zich voordoet; dat ten slotte en ten overvloede, het hof, hoewel het aanneemt dat het koninklijk besluit van 26 maart 1965 van toepassing is op het personeel van de Regie der Posterijen, in de arresten V. en R. oordeelt dat de artikelen 3 en 5 van dat besluit in casu niet toepasselijk zijn, aangezien artikel 32 van het koninklijk besluit van 24 januari 1969 een gunstiger bijzondere bepaling is, in de zin van artikel 3bis van de wet van 3 juli 1967 en dat zij, aangezien ze van een latere datum is dan de bepalingen van de artikelen 3 en 5, daarvan overeenkomstig de beginselen 'lex posterior priori derogat' en 'specialia generalibus derogant' kan afwijken; dat daaruit volgt dat de gevorderde toelagen en vergoedingen in elk geval deel uitmaakten van de bezoldiging waarop (verweerder) ten tijde van zijn tijdelijke algehele ongeschiktheid recht had...»,

...

Wat het eerste en het tweede onderdeel betreft:

Overwegende dat de rechter die, in burgerlijke zaken, van een wetbepaling toepassing maakt, niet hoeft vast te stellen dat de toepassingsvoorwaarden ervoor zijn vervuld, onverminderd zijn verplichting om op de conclusie te antwoorden; dat in deze onderdelen van zodanige conclusie geen sprake is;

Overwegende dat artikel 32 van het koninklijk besluit van 24 januari 1969 betreffende de schadevergoeding, ten gunste van de personeelsleden van de rijksbesturen en der andere rijksdiensten, voor arbeidsongevallen en ongevallen op de weg naar en van het werk, in de versie van vóór het koninklijk besluit van 24 maart 1986 en in de daarop volgende versie, bepaalt dat de aan dat besluit onderworpen personeelsleden tijdens de periode van tijdelijke ongeschiktheid hun bezoldiging behouden;

Dat uit de geschiedenis van artikel 32 blijkt dat, volgens beide versies, de bezoldiging onder meer toelagen of vergoedingen omvat die geen werkelijke lasten dekken en die op grond van het statuut van het personeelslid verschuldigd zijn;

Overwegende dat de woorden «op grond van het statuut» de statutaire toestand beogen van de ambtenaar wiens bevoegdheden, plichten en rechten bij de wetten en reglementen en dus eenzijdig door de bevoegde overheden, onpersoonlijk en algemeen zijn vastgesteld;

Dat de omstandigheid dat een vergoeding of toelage bij een reglement enkel wordt toegekend ingeval de ambtenaar met andere taken wordt belast dan de normale taken van de functie waartoe hij is benoemd, niet belet dat zodanige vergoeding of toelage wordt beschouwd alsof ze is verschuldigd op grond van het statuut van de ambtenaar;

Overwegende dat het arbeidshof, op grond van de in die onderdelen overgenomen overwegingen van het arrest, onder meer dat de litigieuze toelagen en vergoeding aan personeelsleden werden toegekend toen ze als vrijwilligers abnormale en uitzonderlijke arbeid verrichtten en dat zij aan verweerder «boven zijn eigenlijk loon» verschuldigd waren,

zonder schending van het begrip bezoldiging, in de zin van artikel 32 van het koninklijk besluit van 24 januari 1969, heeft kunnen beslissen dat die toelagen en vergoedingen in dat loon waren begrepen;

Dat die onderdelen niet kunnen worden aangenomen;

...

Wat het zesde onderdeel betreft:

Overwegende dat het arrest beslist dat de artikelen 3 en 5 van het koninklijk besluit van 26 maart 1965 «in casu niet kunnen worden toegepast, aangezien artikel 32 van het koninklijk besluit van 24 januari 1969 een gunstiger bijzondere bepaling is in de zin van artikel 3bis van de wet van 3 juli 1967 en dat zij, aangezien zij van een latere datum is dan de bepalingen vervat in de artikelen 3 en 5, overeenkomstig de beginselen 'lex posterior priori derogat' en 'specialia generalibus derogant' daarvan kan afwijken»;

In zoverre het onderdeel schending aanvoert van de artikelen 1, 2 en 3 van het koninklijk besluit van 26 maart 1965:

Overwegende dat de artikelen 1, 2 en 3 van het koninklijk besluit van 26 maart 1965 betrekking hebben op de vergoedingen die worden verleend aan de ambtenaren die verplicht worden «werkelijke lasten te dragen die niet als normaal en aan het ambt onafscheidelijk verbonden kunnen worden»;

Overwegende dat het arrest, zonder dienaangaande te worden bekritiseerd, oordeelt dat de litigieuze toelagen en vergoedingen niet zijn toegekend om werkelijke lasten te dekken die niet als normaal of aan het ambt onafscheidelijk verbonden kunnen worden beschouwd;

Dat die overweging alleen al een grondslag is voor de beslissing om de voormelde artikelen 1, 2 en 3 buiten toepassing te laten;

Dat het onderdeel dat niet tot cassatie kan leiden in zoverre niet ontvankelijk is, bij gebrek aan belang;

In zoverre het onderdeel schending aanvoert van de artikelen 4 en 5 van het koninklijk besluit van 26 maart 1965:

Overwegende dat de artikelen 4 en 5 van het koninklijk besluit van 26 maart 1965 betreffende de toelagen die worden toegekend voor het verrichten van prestaties die niet als normaal kunnen worden beschouwd;

Overwegende dat, enerzijds, artikel 32 van het koninklijk besluit van 24 januari 1969 niet afwijkt van artikel 5 van het koninklijk besluit van 26 maart 1965;

Overwegende dat, anderzijds, het arrest, om de redenen van het beroepen vonnis die het overneemt, erop wijst dat de litigieuze toelagen bestemd zijn om «abnormale of uitzonderlijke arbeid» te belonen;

Dat het arrest, op grond van de voormelde overwegingen en vaststellingen, zijn beslissing om de artikelen 4 en 5 van het koninklijk besluit van 26 maart 1965 buiten toepassing te laten, niet naar recht verantwoordt;

Dat het onderdeel, in zoverre, gegrond is;

...

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER – 18 NOVEMBER 1993

Voorzitter: de h. Sace

Rapporteur: de h. Parmentier

Openbaar ministerie: de h. Piret

Advocaat: mr. De Bruyn (voor verweerder)

Inkomstenbelastingen – 1. Ambtenaar die een bezwaar behandelt en er uitspraak over doet – Onpartijdige rechter – Ander rechterlijk ambt – 2. Bericht van wijziging – Kennisneming

1. Het algemeen rechtsbeginsel volgens hetwelk de rechter onpartijdig moet zijn, wordt niet geschonden wanneer dezelfde ambtenaar een bezwaarschrift overeenkomstig art. 275 W.I.B. behandelt en er uitspraak over doet overeenkomstig art. 276.

Wanneer die ambtenaar uitspraak doet na het bezwaarschrift te hebben onderzocht, oefent hij geen «ander rechterlijk ambt» uit in de zin van art. 292 Ger.W.

2. Op de voorziening tegen de beslissing van de directeur der belastingen oordeelt het hof van beroep in feite of de belastingplichtige kennis heeft gekregen van een bericht van wijziging.

F. t/ Belgische Staat

Gelet op het bestreden arrest, op 3 juni 1992 door het Hof van Beroep te Luik gewezen;

...

Over het eerste middel:

Overwegende dat uit de stukken waarop het Hof vermacht te slaan blijkt dat de gedelegeerde ambtenaar die de aan het hof van beroep voorgelegde beslissing gewezen heeft niet de berichten van wijziging van de door eiseres voor de aanslagjaren 1985 en 1986 aangegeven inkomsten had opgemaakt, maar, als inspecteur der belastingen, belast was met de behandeling van de bezwaarschriften van eiseres;

Overwegende dat het algemene rechtsbeginsel volgens hetwelk de rechter onpartijdig moet zijn op alle rechtscolleges toepassing vindt en dus ook op de directeur der belastingen of op de door hem gedelegeerde ambtenaar, wanneer hij uitspraak doet over de bezwaarschriften van een belastingplichtige tegen de te zijnen name gevestigde aanslag;

Overwegende dat genoemd algemeen beginsel niet wordt miskend, wanneer dezelfde ambtenaar een bezwaarschrift behandelt overeenkomstig het te dezen toepasselijke artikel 275 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen en over dat bezwaarschrift uitspraak doet overeenkomstig artikel 276 van dat wetboek;

Overwegende dat het arrest, door te beslissen dat er te dezen geen miskenning van voornoemd algemeen beginsel voortvloeit uit het feit dat een ambtenaar, die de aanslag niet had gevestigd, het bezwaarschrift van eiseres onderzocht heeft en erover uitspraak gedaan heeft, het in het middel aangehaalde algemeen beginsel niet miskent;

Overwegende voor het overige dat een ambtenaar der belastingen, wanneer hij uitspraak doet na het bezwaarschrift van een belastingplichtige te hebben onderzocht, geen «ander rechterlijk ambt» uitoefent in de zin van artikel 292 van het Gerechtelijk Wetboek;

Dat het middel faalt naar recht;

Over het tweede middel:

Overwegende dat luidens het te dezen toepasselijke artikel 251 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen de administratie, indien ze meent de gegevens te moeten wijzigingen welke de belastingplichtige heeft vermeld in de aangifte, hem bij een ter post aangetekende brief in kennis stelt van de inkomsten en andere gegevens die zij voornemens is in de plaats te stellen van die welke zijn aangegeven;

Dat het hof van beroep op de voorziening tegen de beslissing van de directeur der belastingen of van de door hem gedelegeerde ambtenaar, in feite oordeelt of de belastingplichtige kennis gekregen heeft van het bericht van wijziging;

Overwegende dat het arrest vaststelt dat het bericht van wijziging gericht is aan de feitelijke vereniging F. Odette en Yvette en gezonden is aan de zetel van de vereniging, en dat eiseres daarvan kennis gekregen heeft;

Dat uit het bovenaangehaalde artikel 251 niet volgt dat de toezending van het bericht van wijziging aan de tussen eiseres en haar zuster bestaande feitelijke vereniging leidt tot nietigheid van het bericht;

Dat het middel niet kan worden aangenomen;

...

NOOT – De conclusie van advocaat-generaal J.M. Piret zal te zijner tijd worden gepubliceerd in de Pasicrisie.

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER – 22 NOVEMBER 1993

Voorzitter: de h. Marchal

Rapporteur: de h. Forrier

Openbaar ministerie: mevr. De Raeve

Advocaten: mrs. Geinger en Houtekier

Vonnissen en arresten – Art. 19, eerste lid, Ger.W. – Eindvonnis – Nieuw vonnis over het geschilpunt – Machtsoverschrijding

De rechter die uitspraak doet over een geschilpunt dat bij hem niet meer aanhangig is omdat hij reeds eerder in dezelfde zaak en tussen dezelfde partijen over datzelfde geschilpunt uitspraak heeft gedaan en aldus zijn rechtsmacht te dien aanzien geheel heeft uitgeoefend, pleegt machtsoverschrijding.

Van V. t/ Fonds voor Beroepsziekten

Gelet op het bestreden arrest, op 16 maart 1992 door het Arbeidshof te Brussel gewezen;

Gelet op het verzoekschrift tot cassatie, dat aan dit arrest is gehecht en daarvan deel uitmaakt;

Over het eerste onderdeel van het middel:

Overwegende dat, in het geding tussen eiser en verweerder, de Arbeidsrechtbank te Brussel bij vonnis van 21 april 1980 oordeelt dat de partijen het niet eens zijn of de ziekte waaraan eiser lijdt, wel een beroepsziekte is; dat zij daaromtrent een deskundigenonderzoek beveelt;

Overwegende dat diezelfde rechtbank in haar vonnis van 10 maart 1988 vaststelt dat de deskundige tot het besluit komt dat eiser «ingevolge tewerkstelling als pistoolschilder in het Volkswagen-bedrijf te Brussel, aangetast is door een beroepsziekte, die als zodanig door verweerder zal dienen te worden vergoed»; dat zij in dit vonnis van 10 maart 1988 vaststelt «dat verweerder akkoord gaat met die besluiten, doch beweert dat eiser wegens gebrek aan interesse van zijn vordering afgezien heeft»; dat zij hierop beslist: 1. dat eiser niet van zijn vordering heeft afgezien; 2. dat de «economische weerslag van de bij eiser vastgestelde beroepsziekte

zeer groot is»; 3. «dat, indien de arbeidsongeschiktheid te wijten is aan een vroegere pathologische toestand en aan een beroepsziekte, deze arbeidsongeschiktheid, voor de toepassing van de beroepsziekteregeling, geacht moet worden volledig door de beroepsziekte te zijn veroorzaakt, en dit zolang de beroepsziekte de arbeidsongeschiktheid minstens ten dele veroorzaakt»; 4. dat een deskundigenadvies nodig is over de vraag «wat het percentage is van de fysiologische invaliditeit en wat het percentage is van de socio-economische factoren»;

Dat de arbeidsrechtbank aldus heeft beslist dat eiser door een beroepsziekte is aangetast;

Overwegende dat de rechter die uitspraak doet over een geschilpunt dat bij hem niet meer aanhangig is omdat hij reeds vroeger in dezelfde zaak en tussen dezelfde partijen over datzelfde geschilpunt uitspraak heeft gedaan en aldus zijn rechtsmacht te dien aanzien geheel heeft uitgeoefend, machtsoverschrijding pleegt;

Overwegende dat de arbeidsrechtbank bij vonnis van 6 december 1990 onder meer beslist dat ze niet voldoende is voorgelicht «over de beroepsziekte waaraan eiser lijdt»; dat zij een aanvullend deskundigenonderzoek beveelt met onder meer de opdracht «advies uit te brengen over het feit of eiser aangetast is door een beroepsziekte waarvoor vergoeding wordt gevraagd en die als dusdanig door (verweerder) vergoed zou moeten worden»;

Overwegende dat de arbeidsrechtbank aldus opnieuw beslist over een geschilpunt waarover ze reeds op 10 maart 1988 een eindbeslissing heeft gewezen;

Overwegende dat het bestreden arrest beslist dat de arbeidsrechtbank bij vonnis van 6 december 1990 gerechtigd is nog uitspraak te doen over het geschilpunt of de ziekte van eiser een beroepsziekte is;

Dat het aldus artikel 19, eerste lid, van het Gerechtelijk Wetboek schendt;

...

NOOT – Zie Cass., 26 juni 1992, R.W., 1993-94, 17.

HOF VAN CASSATIE

2e KAMER – 23 NOVEMBER 1993

Voorzitter: de h. D'Haenens

Rapporteur: de h. Holsters

Openbaar ministerie: de h. du Jardin

Advocaat: mr. Borgers (voor verweerder)

Strafvordering – Taak van de rechter – Bewijs

De strafrechter heeft de verplichting actief mee te werken bij het zoeken naar de waarheid. Het beginsel van onderzoek door de rechter betekent dat hij ambtshalve de nodige initiatieven dient te nemen als het aangedragen bewijsmateriaal onvoldoende is om tot een verantwoorde beslissing te komen.

Procureur-generaal bij het Hof van Beroep te Brussel t/ B.

Gelet op het bestreden arrest, op 22 juni 1992 door het Hof van Beroep te Brussel gewezen;

Gelet op eisers verzoekschrift, waarvan een door de griffier van het Hof voor eensluidend verklaarde kopie aan dit arrest is gehecht die ervan deel uitmaakt;

Over het middel:

Overwegende dat in beslag genomen overtuigingsstukken integrerend deel uitmaken van het strafdossier;

Overwegende dat de omstandigheid dat het dossier een proces-verbaal — te dezen van de rijkswacht — bevat met inhoudsbeschrijving van de als overtuigingsstukken in beslag genomen video-cassettes en dat de gegevens van dit proces-verbaal voor de feitenrechter inlichtingen zijn waarop hij zijn overtuiging mag laten steunen, hieraan geen afbreuk doet;

Overwegende evenwel dat de strafrechter de verplichting heeft actief mee te werken bij het zoeken naar de waarheid; dat het beginsel van onderzoek door de rechter betekent dat hij ambtshalve de nodige initiatieven dient te nemen als het aangedragen bewijsmateriaal — zij het in de wijze van overlegging, zoals te dezen — onvoldoende is om tot een verantwoorde beslissing te komen;

Overwegende dat de appelrechters door hun enkele vaststelling «dat zowel de procureur-generaal als de (griffier van het hof) aan de raadsman van (verweerder) lieten weten niet over de nodige apparatuur te beschikken» niet aan hun onderzoeksverplichting voldoen; dat zij door die motivering hun beslissing niet naar recht verantwoorden;

...

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER — 26 NOVEMBER 1993

Voorzitter: mevr. Baeté-Swinnen

Rapporteur: de h. Waûters

Openbaar ministerie: de h. De Swaef

Advocaten: mrs. Geinger en Nelissen Grade

Echtscheiding — Wettelijk huwelijksvermogensstelsel — Gemeenschappelijk vermogen — Vergoedingen — Interest — Aanvang

Krachtens art. 1436 B.W. brengen de vergoedingen bij de vereffening van het gemeenschappelijk vermogen van rechtswege interest op vanaf de ontbinding van het stelsel.

E. t/ V.

Gelet op het bestreden arrest, op 23 december 1992 door het Hof van Beroep te Antwerpen gewezen;

Over het middel: schending van artikel 1436, in het bijzonder het tweede lid, van het Burgerlijk Wetboek, als gewijzigd bij wet van 14 juli 1976, en voor zover nodig van artikel 1278, in het bijzonder het tweede lid, van het Gerechtelijk Wetboek, als gewijzigd bij wet van 1 juli 1974,

doordat het arrest, met bevestiging van het vonnis a quo, na de vaststelling dat «de betwistingen tussen partijen zich beperken tot twee punten, namelijk 1. de interesten op de vorderingen van partijen op elkaar, resulterend uit het saldo van de vergoedingsrekeningen; 2. de vergoeding voor de kosten van de schenkingsakte en dat (verweerder) eigenaar was van de bouwgrond waarop de huwelijksgemeenschap

een woning optrok; dat (eiseres) de helft van de waarde van de opstal vordert, te begroten op datum van de effectieve vereffening en bovendien de interesten vanaf de datum van ontbinding van het stelsel», overweegt dat «het vergoedings-gerechtigd vermogen de helft van de waarde van de opstal dient te vergoeden op het ogenblik van de vereffening en niet op het ogenblik van het ontbinden van het stelsel; dat de terugwerkende kracht tot op de datum van het inleiden van het verzoekschrift beperkt is tot de samenstelling van de vermogens en de goederen doch de waarde ervan berekend dient te worden op het ogenblik van de vereffening-verdeling; dat, nu de waarde bepaald wordt op het ogenblik van de vereffening en bovendien de verdelingsdatum ook de datum is waarop partijen effectief hun aandeel verwerven, de interesten pas verschuldigd kunnen zijn vanaf die datum, wat als nuancering van artikel 1436 van het Burgerlijk Wetboek dient te worden beschouwd; (...)

terwijl naar luid van artikel 1436 Burgerlijk Wetboek de vergoedingen van rechtswege interest opbrengen vanaf de dag van de ontbinding van het stelsel; het stelsel in geval van echtscheiding op grond van bepaalde feiten tussen echtgenoten en met betrekking tot hun goederen ontbonden wordt met terugwerkende kracht tot op het ogenblik van het indienen van het verzoekschrift, zodat het hof van beroep niet wettig kon beslissen dat op de vergoedingen door verweerder aan de gemeenschap verschuldigd, slechts interesten verschuldigd zijn vanaf het ogenblik van de vereffening en verdeling van de huwgemeenschap (schending van de in het middel aangehaalde wetsbepalingen):

Overwegende dat het arrest vaststelt dat eiseres «na-streeft voor recht te horen zeggen dat (verweerder) interesten verschuldigd is op de door hem uitbetaalde gelden vanaf de dag van de ontbinding van het huwelijksstelsel zijnde de dag van indiening van het verzoek tot echtscheiding, namelijk 23 april 1986» en «dat de betwistingen tussen de partijen zich beperken tot twee punten, namelijk: (...) de interesten op de vorderingen van partijen op elkaar, resulterend uit het saldo van de vergoedingsrekeningen»;

Overwegende dat krachtens het te dezen toepasselijke artikel 1436 van het Burgerlijk Wetboek de vergoedingen bij de vereffening van het gemeenschappelijk vermogen van rechtswege interest opbrengen vanaf de ontbinding van het stelsel;

Overwegende dat het arrest, dat met bevestiging van het beroepen vonnis voor recht zegt dat op de door verweerder aan de gemeenschap verschuldigde vergoeding interest verschuldigd is vanaf de datum van vereffening en verdeling, het te dezen toepasselijke artikel 1436 van het Burgerlijk Wetboek schendt;

...

HOF VAN CASSATIE

2e KAMER — 4 JANUARI 1994

Voorzitter: de h. D'Haenens

Rapporteur: de h. Huybrechts

Openbaar ministerie: de h. du Jardin

Advocaat: mr. Mussche

Bewijs — Strafzaken — Proces-verbaal — Wegverkeer

De regel van art. 62, eerste en tweede lid, van de Wegverkeerswet, krachtens welke het proces-verbaal opgesteld door een daartoe bevoegde ambtenaar of beambte van de overheid van een overtreding van de verkeerswetten en van de reglementen betreffende de politie over het wegverkeer bewijs oplevert zolang het tegendeel niet is bewezen, geldt slechts voor het proces-verbaal van vaststelling van de overtreding zelf, doch niet voor later verstrekte gegevens.

Vander B.

Gelet op het bestreden vonnis, op 29 oktober 1992 in hoger beroep gewezen door de Correctionele Rechtbank te Gent;

Gelet op het verzoekschrift, memorie benoemd, waarvan een door de griffier van het Hof voor eensluidend verklaarde kopie aan dit arrest is gehecht en ervan deel uitmaakt;

Over het tweede middel:

Overwegende dat de regel van artikel 62, eerste en tweede lid, van de Wegverkeerswet, krachtens welke het proces-verbaal opgesteld door een daartoe bevoegde ambtenaar of beambte van de overheid van een overtreding van de verkeerswetten en van de reglementen betreffende de politie over het wegverkeer bewijs oplevert zolang het tegendeel niet is bewezen, slechts geldt voor het proces-verbaal van vaststelling van de overtreding zelf, doch niet voor later verstrekte gegevens;

Dat de rechters dan ook met de overweging: «De inlichtingen verstrekt in het proces-verbaal van aanvullend onderzoek hebben bewijskracht tot bewijs van het tegendeel, hetgeen door de verdediging niet wordt geleverd», het genoemde wetsartikel schenden, mitsdien de veroordeling van eisers niet naar recht verantwoorden;

...

NOOT – *De bewijskracht van het proces-verbaal in verkeerszaken*

1. Vooraf de feiten: op 19 april 1991 werd bij proces-verbaal vastgesteld dat de beklaagde met haar voertuig een snelheidsovertreding had begaan op de N.44. De toegelaten snelheid op deze snelweg bedraagt weliswaar 120 km/uur, maar plaatselijk gelden beperkingen tot 60 en 70 km/uur.

2. Daar de plaats van de overtreding niet nauwkeurig was vermeld, werden bijkomende inlichtingen gevraagd en de verbalisanten preciseerden in een aanvullend proces-verbaal de plaats van de feiten.

3. Luidens art. 62, eerste en tweede lid, van de Wegverkeerswet hebben de processen-verbaal van de bevoegde ambtenaren en beambten in deze materie bewijskracht, zolang het tegendeel niet is bewezen. Deze bewijswaarde geldt echter alleen voor het proces-verbaal van vaststelling van de verkeersovertreding, maar niet voor de gegevens vermeld in aanvullende processen-verbaal.

4. Nu mocht de strafrechter uiteraard, op grond van deze aanvullende gegevens, vrijelijk beslissen dat de beklaagde de toegelaten snelheid had overschreden, maar hij mocht aan het aanvullend proces-verbaal geen bewijskracht tot bewijs van het tegendeel verlenen.

Zelfs onder duizendpoten heb je buitenbeentjes...

A. Vandeplas

HOF VAN BEROEP TE ANTWERPEN

8e KAMER – 3 JUNI 1992

Voorzitter-rapporteur: de h. Vandeplas

Raadsheren: de hh. Luyckx en Michielsens

Openbaar ministerie: mevr. Van Leuven

Advocaten: mrs. Van der Straten en Niesten

Douane en accijnzen – Invoer van voertuigen – Invoerder

Behalve voor huurrijtuigen die aan bepaalde verhuurfirma's toebehoren, en voor voertuigen die aan personen toebehoren die in het buitenland hun woon- of verblijfplaats hebben, dienen voor voertuigen die in België worden ingevoerd, douaneformaliteiten te worden vervuld. Het is irrelevant te weten aan wie het voertuig in feite toebehoort, daar de aangifte dient te worden verricht door de persoon die het voertuig invoert.

Belgische Staat t/ M.

Overwegende dat te Lanaken, gerechtelijk arrondissement Tongeren, op 17 februari 1989 werd vastgesteld dat de beklaagde in het bezit was van een personenwagen Mercedes, bouwjaar 1988, waarvan bleek dat hij niet regelmatig in België was ingevoerd;

Overwegende dat de beklaagde verklaarde dat het voertuig met Italiaanse nummerplaat hem te Milaan ter beschikking werd gesteld in afwachting dat hij een door hem besteld voertuig in ontvangst kon nemen en dat hij met deze personenwagen naar België was teruggekeerd op 5 augustus 1988 via de autosnelweg E 314 te Boorseme, gerechtelijk arrondissement Tongeren;

Overwegende dat de beklaagde toegeeft dat hij het bewuste voertuig in België heeft binnengebracht zonder vervulling der douaneformaliteiten; dat hij echter aanvoert dat hij het voertuig niet heeft «ingevoerd»;

Overwegende dat de beklaagde het voertuig in het verkeer heeft gebracht en dat hij het op 19 juli 1989 heeft voortverkocht aan de Autohandel S. te N. voor de prijs van 350.000 fr., welk bedrag de beklaagde volgens zijn verklaring ter terechtzitting, voor zich heeft gehouden;

Overwegende dat moeilijk kan worden uitgemaakt aan wie dit voertuig op 5 augustus 1988 toebehoorde; dat de beklaagde geen zinnige uitleg kon verstrekken toen hij ter terechtzitting werd verhoord over dit eigendomsrecht; dat hij op 17 februari 1989 verklaarde dat hij zich naar Milaan had begeven om een voertuig te kopen, dat het voertuig dat hij wenste te kopen niet in voorraad was en dat hij dan maar een vervangingsvoertuig had meegekregen van een bediende van de garage en dat hij daarvoor een waarborg van 600.000 fr. had betaald;

Overwegende dat hij achteraf, ter terechtzitting toegaf dat hij bij een Italiaanse dame aan huis was gegaan en bijgevolg niet in een garage, zoals hij eerst had beweerd, dat hij vervolgens toegaf dat het niet in Milaan was, maar in Alessandria, waarvan hij beweerde dat het in de onmiddellijke omgeving van Milaan lag, terwijl het ongeveer 130 km van Milaan verwijderd is;

Overwegende dat men ook niet begrijpt hoe de verkooptster, die een particulier persoon is, een garagebediende in

dienst heeft en hoe deze dame dan de bestelling van een andere Mercedes zou kunnen uitvoeren; dat ten slotte geen uitleg kon worden verstrekt over het feit dat de beklaagde de verkoopsom van 350.000 fr. voor zich mocht houden en hoe hij gemachtigd werd het voertuig van de garagebediende te verkopen aan garage S.;

Overwegende dat het geen twijfel lijden kan dat de beklaagde het voertuig Mercedes in België heeft ingevoerd, zonder de douaneformaliteiten te vervullen; dat het ter zake irrelevant is te weten aan wie het voertuig nu feitelijk toebehoorde daar de aangifte behoort te gebeuren door de persoon die het voertuig invoert; dat de zienswijze van de eerste rechter dan ook niet kan worden gevolgd waar deze van mening is dat hij die een voertuig invoert dat hij slechts in bruikleen heeft, niet tot aangifte verplicht zou zijn;

Overwegende dat elk ingevoerd voertuig bij de invoer dient te worden aangegeven; dat de douanewetgeving inderdaad uitzonderingen vermeldt voor huurrijtuigen van bepaalde verhuurfirma's en voor personen die in het buitenland hun woon- of verblijfplaats hebben, maar dat de beklaagde niet onder deze uitzonderingsmaatregelen ressorteert;

Overwegende dat alles erop wijst dat het voertuig door middel van sluikimport in België werd ingevoerd en dat het dan ter plaatse aan een garagehouder werd verkocht als voertuig dat regelmatig in België was ingevoerd; dat de Autohandel S. weliswaar B.T.W.-rechten heeft betaald voor het bewuste voertuig, maar dat de invoerrechten niet werden vereffend door deze garage, enerzijds omdat het voertuig reeds in België in het verkeer was gebracht en anderzijds omdat de Autohandel S. niet de invoerder van het voertuig was;

Overwegende dat vaststaat dat de beklaagde zich schuldig gemaakt heeft aan de invoer van het voertuig Mercedes zonder aangifte te doen bij de douane op het ogenblik van de invoer; dat de feiten van de telastlegging derhalve bewezen zijn;

...

NOOT – Het cassatieberoep van de beklaagde is afgewezen door Cass., 7 december 1993.

HOF VAN BEROEP TE BRUSSEL

8e KAMER – 14 JANUARI 1994

Voorzitter: de h. Blondeel

Advocaat: mr. E. Nieuwdorp

1. Burgerlijke rechtspleging – Vordering op eenzijdig verzoekschrift – Voorwerp – Feitelikheden – Stakingsactie – Eigendomsrecht – Recht op arbeid – 2. Staking – Feitelijke – Begrip – Stakingsrecht – Grenzen – 3. Bevoegdheid en aanleg – Rechterlijke macht – Collectief arbeidsgeschil – Beslechting – Overleg

1. Uit de voor de rechtbank aangevoerde feiten blijkt te dezen dat de vordering, bij eenzijdig verzoekschrift door de werkgever ingeleid, met aanvoering van feitelikheden die, naar beweren, zijn eigendomsrecht en het recht op arbeid van zijn werknemers

schenden, in wezen beoogt van de rechter te verkrijgen dat een onderdeel van een stakingsactie verboden wordt.

2. Handelingen die binnen de uitoefening van het stakingsrecht worden verricht, vormen pas feitelikheden indien ze de grenzen van de maatschappelijk aanvaarde uitoefening van dat recht kennelijk overschrijden. Het posten door stakers, zonder geweldpleging op personen of goederen, vormt geen feitelijkeheid.

3. Bij gebreke van een wettelijke bevoegdheidsregeling komt het de rechtbanken van de rechterlijke macht in beginsel niet toe zich te mengen in de beslechting van collectieve arbeidsgeschillen. Het grondbeginsel van de ordening van de collectieve arbeidsverhoudingen houdt in dat collectieve geschillen door overleg worden opgelost.

N.V. E.

De rechtspleging en de beslissing van de eerste rechter

1. Appellante heeft op 12 januari 1994 een eenzijdig verzoekschrift neergelegd op grond van artikel 584 van het Gerechtelijk Wetboek, waarmee ze hoofdzakelijk de volgende maatregelen beoogde:

- aan eenieder die deelneemt aan de feitelikheden, de acties en stakingspiketten waardoor rechten en derden geschaad worden, op te leggen deze feitelijkeheid onmiddellijk te stoppen en een ieder van hen te verbieden de vrije toegang tot het distributiecentrum te X. van verzoekster te weigeren of te belemmeren aan derden en medecontractanten van verzoekster; hen bij gebreke hieraan te voldoen, binnen een uur na de betekening van de te wijzen beschikking, verzoekster te machtigen om de vrije toegang tot het distributiecentrum te laten verzekeren, zo nodig met behulp van de openbare macht;

- aan een ieder die deelneemt aan de gewraakte feitelikheden het verbod op te leggen om zichzelf of via een tussenpersoon te verzetten tegen de verzochte maatregelen; te verbieden om zelf of door tussenpersonen zich te verzetten tegen bovenvermelde ordemaatregelen;

- de maatregelen op te leggen onder verbeurte van een dwangsom van 250.000 frank per dag en per persoon, in geval van een eenmalige c.q. over meerdere dagen verspreide schending(en) van de te wijzen beschikking;

- de instrumenterende gerechtsdeurwaarder tevens te machtigen om de identiteit van de stakers en de stakingspiketten te controleren of te doen controleren met bijstand van de openbare macht enkel met het oog op de correcte en rechtsgeldige betekening.

2. De vordering werd gericht tegen: «Een ieder die persoonlijk of door middel van een tussenpersoon deelneemt aan de sluitingsacties, stakingsacties en -piketten en feitelikheden die momenteel plaatsvinden bij verzoekster, acties die het vrije recht op arbeid van de werkwillige werknemers van de verzoekster alsook van de werknemers, van derden, leveranciers, klanten en medecontractanten van verzoekster belemmeren en de toegang weigeren aan dezen tot het distributiecentrum van de verzoekster gelegen in het industriepark te X., meer bepaald de terreinen, lokalen, kantoren, opslagplaatsen, magazijnen en ateliers».

Daar werden als tegenpartij aan toegevoegd, «voor zoveel nodig: de heer (...), vakbondsafgevaardigde van het Algemeen Belgisch Vakverbond, de heer (...), secretaris van het Algemeen Christelijk Vakverbond; de heer (...) vakbonds-

afgevaardigde en secretaris van het Algemeen Centraal Liberaal Vakverbond van België.

3. De eerste rechter achtte het verzoek ontvankelijk maar ongegrond en wees appellante af.

Hij overwoog daarbij dat de urgentie voldoende werd bevestigd en dat de bevoegdheid voldoende werd aangeduid, maar dat de gevorderde maatregelen veel te algemeen zijn en in werkelijkheid neerkwamen op ordemaatregelen waarbij aan een particulier het recht verleend zou worden om op te treden in plaats van de openbare macht, hetgeen niet kon worden toegestaan.

4. Appellante betwist dat zij te algemene maatregelen gevorderd zou hebben en verwijst naar het feit dat zij uitdrukkelijk erom verzoekt dat de gerechtsdeurwaarder een beroep zou mogen doen op de openbare macht. Zij werpt op dat zij niet de mogelijkheid heeft om die openbare macht op te vorderen, op straffe van door bepaalde werknemers beschuldigd te worden van lock-out.

Zij preciseert dat het er haar niet om te doen is een collectief geschil te laten beslechten, maar wel om de stopzetting te verkrijgen van feitelijkeheden die haar een miljoenen schade berokkenen. De gevorderde maatregelen zijn volgens haar zowel dringend, omdat er onherstelbare schade veroorzaakt wordt, nu de normale exploitatie van het distributiecentrum belet wordt, als voorlopig, omdat geen afbreuk wordt gedaan aan de rechten ten gronde.

Zij verwijst naar de schending van haar eigendomsrecht en naar de miskening van de uitoefening van het recht van arbeid van haar personeel.

Met betrekking tot de bevoegdheid merkt zij op dat de voorzitter van de rechtbank van eerste aanleg volstreekte bevoegdheid bezit, ook om een einde te maken aan handelingen die subjectieve rechten krenken, zelfs indien die begaan zijn naar aanleiding van een collectief conflict, en dat geen enkele wettelijke bepaling collectieve conflicten onttrekt aan de bevoegdheid van de rechterlijke macht.

Met betrekking tot de formulering van haar vordering, doet zij gelden dat het haar onmogelijk is om de deelnemers aan de stakingspiketten te identificeren, zodat zij noodzaak wordt die te richten tegen een ieder die daarvoor in aanmerking komt.

Beoordeling van het hoger beroep

A. De aangevoerde feiten

Appellante doet gelden dat in de laatste periode van 1993 in haar wijnafdeling aanzienlijke diefstallen van wijn en champagne werden vastgesteld en dat het personeel erop gewezen werd dat zeer streng gecontroleerd zou worden op misbruiken en diefstallen.

Er werden op diverse plaatsen verstopte flessen aangetroffen en daarop werd besloten die plaatsen onder controle te houden met behulp van verborgen videocamera's. Op 24 december 1993 werden op één van die plaatsen vier arbeiders en drie chauffeurs geregistreerd die champagne dronken.

Op 28 december werden zes van die zeven personeelsleden met de videobeelden geconfronteerd en voor de keuze geplaatst: ofwel zelf ontslag nemen ofwel ontslag om dringende redenen ondergaan met indiening van een strafklacht. Vijf van hen kozen volgens haar voor vrijwillig ontslag, een zesde voor betekening van het ontslag.

Per 29 december werd de zevende man met de beelden geconfronteerd en ook deze koos voor het betekend ontslag.

Door de vakorganisaties werd op 10 januari 1994 een ultimatum gesteld tot 17 uur om de zeven arbeiders te reintegreren. Daags nadien werd de toegang tot de bedrijfsgebouwen door vrachtwagens versperd, maar werd het personeel ongemoeid gelaten.

Tijdens de nacht van 11 op 12 januari 1994 werd de volledige toegang tot het distributiecentrum van appellante geblokkeerd, zodat toevoer van alle waren bestemd voor de vleescentrale, de fruit-en groentencentrale evenals de voedingscentrale totaal werd afgesneden. Zulks gebeurde volgens haar door vakbondsafgevaardigden, al dan niet tewerkgesteld in het distributiecentrum, en ook door onbekende personen.

B. De rechtsmacht van het hof

1. Appellante kwalificeert de feiten die zij tot staving van de door haar gevorderde maatregelen aanvoert als feitelijkeheden die door niet nader geïdentificeerde personen begaan worden en waardoor zowel haar eigendomsrecht als het recht op arbeid van haar personeel, alle burgerlijke rechten, ernstig geschonden worden.

Uit het relaas van de door haar opgesomde feiten moet evenwel afgeleid worden dat er in haar bedrijf een conflict gerezen is over de wijze waarop enkele van haar werknemers tot ontslag gedwongen werden. Feiten waarvan appellante meende dat het enkel haar relatie met zeven individuele werknemers betrof, zijn kennelijk uitgegroeid tot de inzet van een geschil dat collectieve proporties heeft aangenomen, aangezien zij zich naar eigen zeggen geconfronteerd ziet met het optreden van werknemersorganisaties die een ultimatum stelden en stakingspiketten organiseren.

In wezen beoogt appellante dat het hof zou verbieden dat een onderdeel van een stakingsactie, zoals ze thans gevoerd wordt, nog voortgezet wordt.

2. Die feiten maken duidelijk dat de realiteit die ter beoordeling wordt voorgelegd er een is die bezwaarlijk zonder meer met het begrip «feitelijkheid», begrepen als een daad die in geen enkel opzicht enige steun kan vinden in de rechtsordening, omvat kan worden.

Door haar produktiemiddelen voor ondernemingsdoel-einden te bestemmen en daartoe ook werknemers aan te werven is appellante – overigens als belangrijk werkgever – met haar bedrijfsvermogen toegetreden tot de ordening van de collectieve arbeidsverhoudingen: het grondbeginsel van die ordening bestaat erin dat collectieve geschillen door overleg worden opgelost en daartoe zijn overigens ook de geëigende organen opgericht.

Uit dien hoofde weet zij ook dat bij gebreke van consensus omtrent een van de aspecten van die relaties, de arbeidsstaking tot de maatschappelijk aanvaarde pressiemiddelen behoort om een standpunt kracht bij te zetten.

Er kan dus niet aangenomen worden dat handelingen die binnen het bestek van de normale uitoefening van het stakingsrecht verricht worden feitelijkeheden vormen. Van feitelijkeheden zou in dit verband slechts gewaagd kunnen worden wanneer de grenzen van de maatschappelijk aanvaarde en dus gangbare uitoefening van dat recht kennelijk overschreden worden.

In zoverre appellante overigens gewaagt van schending van het recht op arbeid, neemt zij kennelijk een standpunt in ten behoeve van belanghebbenden die niet in het geding

aanwezig zijn en zij vermeldt overigens niet — laat staan dat ze het zou bewijzen — dat een betekenisvolle meerderheid van haar werknemers zich tot dusver in de uitoefening van hun recht op arbeid tekortgedaan zouden achten.

3. Met betrekking tot de door appellante aangevoerde gegevens in verband met de uitoefening van het stakingsrecht, dient het hof vast te stellen dat de geïncrimineerde gedragingen slaan op de volgende feiten: er worden stakingspiketten gevormd die de vrije toegang tot het distributiecentrum weigeren of belemmeren en daardoor zou ook het onderhoud en de veiligheid van het distributiecentrum niet meer gewaarborgd kunnen worden.

Appellante legt geen enkel stavingsstuk over met betrekking tot die grieven.

In zoverre gewag gemaakt wordt van de aanwezigheid van stakingpiketten, dient overwogen te worden dat de vorming ervan principieel de normale uitoefening van het stakingsrecht niet overschrijdt, voor zover zij zich niet aan geweldpleging op personen of goederen overgeven.

In het onderhavige geval wordt door appellante evenwel zelfs niet opgeworpen dat geweldpleging aan de orde zou zijn.

Anderzijds blijkt evenmin dat er actuele onderhouds- of veiligheidsproblemen gecreëerd worden door de stakingsactie.

Er kan op grond van die gegevens derhalve niet als beezen beschouwd worden dat de grenzen van de normale uitoefening van het stakingsrecht kennelijk overschreden worden en dat er feitelijkheden begaan worden.

4. Besluit.

Bij gebreke van een enige wettelijke bevoegdheidstoekening in die zin komt het de gewone rechtbanken principieel niet toe zich te mengen in de beslechting van een collectief arbeidsgeschied.

Uit de gegevens waarop het hof vermag acht te slaan, kan niet afgeleid worden dat in het door appellante aangevoerde geval bij de uitoefening van het stakingsrecht feitelijkheden begaan zouden worden.

Bijgevolg dient besloten te worden dat de vordering die door appellante werd ingeleid niet tot de rechtsmacht van de gewone rechtbanken behoort.

Het hoger beroep dient afgewezen te worden.

NOOT — De interventie van de burgerlijke rechter in collectieve arbeidsconflicten: naar een kentering in de rechtspraak bij urgentie op eenzijdig verzoekschrift?

1. Tegen de achtergrond van een zich wijzigend model van collectieve arbeidsverhoudingen, werd in het voorbije decennium door in collectieve arbeidsconflicten gewikkelde werkgevers steeds vaker een beroep gedaan op de interventie van de burgerlijke rechter. Op grond van art. 584 Ger.W. werd de voorzitter van de rechtbank van eerste aanleg verzocht om bij urgentie maatregelen te bevelen die het eigendomsrecht van de werkgever, het recht op arbeid van de werkwilligen of nog de belangen van consumenten dienden te vrijwaren. Tevens verzocht de werkgever de voorzitter de maatregelen op te leggen onder verbeurte van een dwangsom. De aanwending door de werkgever van deze procedure bleek in een aantal gevallen een probaat middel om collectieve acties van werknemers in een minimum van tijd te breken. Zonder dat hen ooit werd gevraagd zich te buigen over

de rechtmatigheid van het eigenlijke conflict, werd de rechter door de werkgever «gebruikt» om de machtsverhoudingen in het conflict in zijn voordeel te laten kantelen. Het succes van de techniek was te danken aan een samenloop van factoren. De volheid van bevoegdheid van de rechtbank van eerste aanleg ex art. 568 Ger.W., maakt het mogelijk de voorzitter van deze rechtbank te adriëren in het raam van een urgentieprocedure op eenzijdig verzoekschrift ex art. 584 Ger.W. Van essentieel belang voor het welslagen van de «operatie» was de «dissectie» van de collectieve actie, waardoor één element van de collectieve actie werd losgemaakt. Op deze wijze werden vooral handelingen door actievoerende werknemers verricht in het raam van het posten geïsoleerd van het juridisch kader waartoe ze behoorden: de uitoefening van het recht op collectieve actie in het algemeen en van het recht te staken in het bijzonder. Van de voorzitter werd verwacht dat hij deze handelingen als feitelijkheden kwalificeerde die een ernstige belemmering vormden voor de ondernemingsvrijheid, het eigendomsrecht en het recht op arbeid van de werkwillige werknemers. De techniek van de procedure voor de voorzitter bij urgentie op eenzijdig verzoekschrift bood de gedingvoerende partij ook nog een ander voordeel: de afwezigheid van contradictie bij afwezigheid van tegenpartij. Deze vorm van «procedure-spitstechnologie» mondde erop uit dat van een minder met de arbeidsverhoudingen vertrouwde rechter werd gevraagd over een wel uitgekozen onderdeel van een collectieve actie te oordelen, zonder dat deze hierbij zijn oordeel kon louteren door het voor ons rechtsstelsel fundamentele element van de contradictie. De rechtspraak die in dit kader tot stand kwam, leidde niet alleen tot een scheefftrekking van het spel der machtsverhoudingen, eigen aan het collectief arbeidsconflict, maar stelde vooral het door de wetgever verkozen concept van collectieve conflictenregeling op de helling. De Belgische wetgever opteerde immers voor een stelsel waarbij collectieve conflicten in eerste instantie door bemiddeling, verzoening en overleg worden opgelost. In dit concept, dat de meeste Westeuropese rechtsstelsels met elkaar gemeen hebben, kan de rol van de rechtspraak het best worden gekwalificeerd als secundair wat de eigenlijke oplossing van het conflict betreft, maar wezenlijk wat de vastlegging aangaat van de limieten waarbinnen het recht op collectieve actie kan worden aangewend.

2. Het geannoteerde arrest komt ons in meer dan één opzicht belangrijk voor. Allereerst sluit het arrest terug aan bij het hierboven beschreven concept, waarbij de directe interventie van de rechter in lopende collectieve arbeidsconflicten als marginaal en dus uitzonderlijk geldt. Zonder deze interventie te willen uitsluiten, plaatst het hof deze in zijn correcte context door erop te wijzen dat het kennelijk de wens van de wetgever was dat collectieve conflicten langs de weg van het onderhandelen en collectief overleg worden opgelost. Met het oog daarop heeft de sociale regelgever trouwens een geëigende infrastructuur ontworpen. Voorts weigert het hof de gedingvoerende partij onvoorwaardelijk te volgen in haar kwalificatie van het bij posten verrichte handelingen als feitelijkheden. Terecht wijst de rechter de «dissectie» van de uitoefening van het recht te staken van de hand, door te verwijzen naar de verbondenheid van het posten met het staken en het actievoeren zelf. Posten, zo heet het, behoort tot een normaal, gangbare uitoefening van het recht te staken. Dit betekent evenwel niet dat de rechter uit-

sluit dat naar aanleiding van het posten verrichte handelingen ooit nog een feitelijkheid kunnen uitmaken. De kwalificatie van deze handelingen als feitelijkheid wordt door het hof afhankelijk gesteld van de vervulling van de volgende voorwaarde: het plegen van geweld tegen personen of goederen, waardoor het posten de normaal gangbare en maatschappelijk aanvaarde grenzen van de uitoefening van het recht te staken te buiten gaat. Door het beoordelingscriterium van de «normaal gangbare grenzen van de uitoefening van het recht te staken» centraal te stellen in zijn redenering, slaagt het hof erin enerzijds de eenheid van posten en staken als principe voorop te stellen en anderzijds voldoende armslag te houden om een marginale rechtmatigheidstoets door de rechter niet uit te sluiten. Het uitzonderlijke van deze toets kan worden afgeleid uit de voorafgaande verwijzing door het hof naar het overleg als de wijze van conflictenregeling bij uitstek.

Of na dit arrest de voorzitter van de burgerlijke rechtbank nog even vaak zal worden gevraagd om te interveniëren in het verloop van collectieve arbeidsconflicten is onvoorspelbaar. In elk geval heeft de geannoteerde uitspraak een terugkeer naar het collectief overleg als conflictenregelings-techniek bij uitstek bevorderd door de burgerlijke rechter een evenwichtig uitgebouwd beoordelingskader aan te reiken.

Marc Rigaux
Universiteit Antwerpen (U.I.A.)

ARBEIDSHOF TE GENT

1e KAMER – 16 DECEMBER 1993

Voorzitter: de h. De Sutter

Raadsheren in sociale zaken: de hh. Brouw en Coppens

Advocaten: mrs. De Vliegheer en De Vos loco Versichelen

Arbeidsongeval – Vergoedingen – Tijdelijke gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid – Wedertewerkstelling – Vergoedingen voor tijdelijke algehele arbeidsongeschiktheid – Werkloosheid – Ziekte – Ontslag – Gevolg

Ingevolge art. 23, derde lid, 3°, A.O.W., heeft de getroffene die tijdens de periode van tijdelijke gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid weder tewerkgesteld is geworden, recht op de vergoedingen voor tijdelijke algehele arbeidsongeschiktheid, wanneer de wedertewerkstelling wordt stopgezet omdat hij werkloos, ziek of buiten zijn toedoen ontslagen wordt.

N.V. A. t/ B.

De oorspronkelijke vordering strekte ertoe aan geïntimeerde de wettelijke arbeidsongevallenvergoedingen te horen toekennen wegens een arbeidsongeval op 6 maart 1985 aan verzoeker overkomen, o.m. de erkenning van een graad van blijvende arbeidsongeschiktheid van 15 percent; vooraf een geneesheer-deskundige aan te stellen met de gebruikelijke opdracht.

De eerste rechter heeft, na aanstelling van een geneesheer-deskundige, appellante veroordeeld om aan geïntimeerde uit te keren: (...) 3° voor de periodes van 25 percent

tijdelijke gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid een vergoeding overeenkomstig artikel 23 van de Arbeidsongevallenwet; (...)

Nopens de periode van gedeeltelijke tijdelijke arbeidsongeschiktheid

Overeenkomstig artikel 23, vierde (thans derde) lid, 3°, van de Arbeidsongevallenwet, geniet de getroffene tot de dag van zijn volledige wedertewerkstelling of van de consolidatie, de vergoeding voor tijdelijke algehele arbeidsongeschiktheid, o.m. wanneer hij de hem aangeboden wedertewerkstelling om een geldige reden weigert of stopzet.

De periodes gedurende welke de getroffene tijdelijk gedeeltelijk arbeidsongeschikt was, doch werkloos werd, ontnemt hem niet het recht op vergoedingen voor tijdelijke algehele arbeidsongeschiktheid, nu de wedertewerkstelling in dat geval is stopgezet om een geldige reden (Cass., 28 september 1981, *R.W.*, 1982-83, 835; Arbh. Gent, 3 december 1981, *R.W.*, 1983-84, 372).

Hetzelfde principe dient te worden toegepast wanneer de wedertewerkstelling een einde nam omdat het slachtoffer een vergoeding ontvangt in het stelsel van de ziekteverzekering (stopzetting om geldige reden).

Ook een afdanking door de werkgever, buiten toedoen van de getroffene, ontnemt hem niet het recht op vergoedingen wegens algehele tijdelijke arbeidsongeschiktheid (Cass., 10 juni 1991, *R.W.*, 1991-92, 607, met concl. P.G. Lenaerts).

De eerste rechter heeft dus terecht nopens de periodes van tijdelijke gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid een vergoeding toegekend overeenkomstig artikel 23 van de Arbeidsongevallenwet.

Appellante vraagt derhalve ten onrechte de splitsing tussen de periodes van ziekte en werkloosheid, nu het verbod aan de getroffene om voor dezelfde schade tweemaal vergoeding te genieten niet het voorwerp is van het onderhavige geding (...).

BURGERLIJKE RECHTBANK TE DENDERMONDE

12e KAMER – 5 JANUARI 1994

Voorzitter: mevr. Van Malderen

Advocaten: mrs. Busschaert en De Donder loco Wie-meersch

Overeenkomst – Bedrog – Koop-verkoop – Auto – Kunstgrepen – Nietigheid – Schadevergoeding

Een overeenkomst komt tot stand door de toestemming van de partijen. Deze toestemming mag niet aangetast zijn door enig gebrek. Ze is gebrekkig wanneer ze is ingegeven door bedrog van de wederpartij.

Te dezen is de dwaling van de koper van een tweedehands auto veroorzaakt door bedrieglijke praktijken van de beroepsverkooper die de kilometerteller teruggedraaid had en verzweeg dat het voertuig voorheen dienstig geweest was bij een verhuurbedrijf.

De nietigheid van de overeenkomst met terugbetaling van de koopprijs staat een vordering strekkende tot betaling van schadevergoeding niet in de weg.

Van H. t/ B.V.B.A. A.

Bij een overeenkomst van 8 april 1992 verkoopt verweerster aan eiseres een voertuig Citroën BX Diesel Break voor de prijs 286.800 fr. Binnen een paar maanden na de aankoop dient eiseres dit voertuig verschillende malen te laten herstellen:

- op 19 mei 1992: remplaketten vervangen;
- op 24 juni 1992: km stand 37.649: injecteurs, gloeikaars, joint, + vermelding dat werken noodzakelijk zijn aan de Diesel injectie;
- op 30 juni 1992: km stand 39.852: koppakking + remmen vooraan; vermelding: defect te wijten aan slijtage motor;
- op 22 juli 1992: km stand?: olie, remmen + riem;
- op 24 augustus 1992: km stand?: depannage van het voertuig.

Op 25 augustus 1992 gaat eiseres over tot de aankoop van een ander voertuig.

Eiseres stelt dat verweerster bedrog heeft aangewend om haar toestemming te verkrijgen door de km-teller van het voertuig terug te draaien en bovendien te verzwijgen dat het voertuig voorheen werd gebruikt voor verhuur aan derden.

Uit de overgelegde stukken blijkt:

1) dat het voertuig op 7 november 1991 door de N.V. A. werd verkocht aan verweerster; blijkens de technische fiche van dit voertuig bedroeg de km-stand op datum van verkoop 80.497 km; uit de door eiseres overgelegde facturen van herstelling blijkt dat het voertuig eind juni 1992: 39.852 km had gereden;

2) dat het voertuig door de vorige eigenaar werd gebruikt om te worden verhuurd aan derden, hetgeen meteen ook de hoge km-stand op de datum van verkoop verklaart.

Een overeenkomst komt tot stand door de toestemming van de partijen. Deze toestemming mag niet aangetast zijn door enig gebrek. Zij is gebrekkig wanneer zij werd gegeven door bedrog van de tegenpartij.

Van een beroepsverkoper als verweerster mag verwacht worden dat zij een koper correcte informatie verschaft en eventueel de nodige inlichtingen geeft in verband met de slijtage van de motor. In casu blijkt uit de stukken dat de km-teller van het voertuig werd teruggedraaid. Het feit dat de km-stand niet op de factuur is vermeld, ontslaat verweerster niet van haar verplichting de correcte slijtage bekend te maken. Daar het voertuig bij de verkoop aan verweerster reeds 80.000 km had gereden en er nadien amper de helft op de teller stond, mag met afdoende zekerheid besloten worden dat verweerster – die er financieel belang bij had – deze teller heeft teruggedraaid.

Het voertuig was op de datum van verkoop aan eiseres slechts twee jaar oud zodat laatstgenoemde dergelijke slijtage niet diende te vermoeden. Ook de prijs liet geen hoge slijtage vermoeden.

Bovendien heeft verweerster ten onrechte verzwegen dat het voertuig dienstig geweest was bij een verhuurbedrijf. Dergelijk gebruik brengt een zware belasting van de motor mee en een voortijdige slijtage in het algemeen.

Het terugdraaien van de km-teller en het verzwijgen van de buitenmatige belasting van het voertuig door verhuur aan derden, maakt een kunstgreep uit in de zin van artikel 1116 B.W.

Deze bedrieglijke praktijken van verweerster hebben de dwaling van eiseres veroorzaakt. Er mag aangenomen worden dat zij haar toestemming niet verleend zou hebben indien zij deze gegevens gekend had, te meer daar het voertuig voor haar intensief diende te worden gebruikt voor de uitoefening van haar beroep als vertegenwoordigster.

De dwaling is uitsluitend veroorzaakt door verweerster, die nalatig is geweest de koper correct te informeren. Deze dwaling van eiseres is verschoonbaar. Noch de ouderdom van het voertuig, noch de prijs ervan lieten dergelijke slijtage vermoeden. De voorwaarden voor de toepassing van artikel 1116 B.W. zijn vervuld. Er bestaat aanleiding om de overeenkomst van 8 april 1992 nietig te verklaren.

Verweerster is gehouden de betaalde koopprijs terug te betalen. De moratoire interesten zijn slechts verschuldigd vanaf de dag der eerste aanmaning om te betalen, zijnde de datum der dagvaarding.

De nietigheid van de overeenkomst met terugbetaling van de koopprijs staat een vordering strekkende tot betaling van schadevergoeding niet in de weg.

Eiseres draagt de bewijslast van de omvang van de geleden schade.

Eiseres brengt een aantal facturen van herstelling voor. Hieruit blijkt dat eiseres tussen 24 juni en 30 juni 1992, 2.000 km heeft afgelegd, hetgeen wijst op een intensief gebruik van het voertuig. Zij dient de kosten van gewoon onderhoud ervan te dragen.

Of eiseres 40 dagen een wagen heeft moeten ontberen komt niet bewezen voor: op 11 juli 1992 werd een gewoon onderhoud uitgevoerd aan het voertuig. Op 24 augustus 1992 werd het voertuig gebruikt te Hastière, waar het zonder remmen viel en blijkens de overgelegde stukken heeft eiseres reeds op 25 augustus 1992 een voertuig Mercedes aangekocht. Dat dit voertuig pas later werd geleverd, wordt niet bewezen.

Eiseres bewijst evenmin dat zij de aankoop van het nieuw voertuig liet financieren:

- blijkens de overgelegde leningsovereenkomst bedroeg het factuurbedrag van de aankoop 560.000 fr. terwijl de overgelegde factuur van aankoop van de Mercedes melding maakt van 298.750 fr. BTW incl.;

- het gefinancierde voertuig zou volgens de financiering max. 2 jaar oud zijn terwijl de factuur van aankoop verwijst naar een voertuig van minstens zes jaar oud.

Rekening houdend enerzijds met de lasten en ongemakken veroorzaakt door de verschillende herstellingen aan het voertuig anderzijds met het gebruik van dit voertuig gedurende bijna vijf maanden komt het gepast voor aan eiseres een schadevergoeding toe te kennen ex aequo et bono geraamd op 20.000 fr.

NOOT – Zie E. Dirix en A. Van Oevelen, «Kroniek van het verbintenissenrecht (1985-1992)», *R.W.*, 1992-93, 1217.

VREDEGERECHT TE NINOVE

5 JUNI 1991

Rechter: de h. Guns

Advocaten: mrs. Vander Stichelen en Gillis loco De Rouck

Architect – Contract – Bewijs – Vereiste van geschrift – Morele onmogelijkheid – Vriendschapsbanden – Presaties tijdens de voorbereidende fase – Vergoeding

Krachtens zowel art. 1341 B.W. als art. 20 van het Reglement op de beroepsplichten van de architect (K.B. van 18 april 1985) dient het bewijs van het bestaan van een architectencontract door een geschrift te worden geleverd.

Het bestaan van een vriendschapsrelatie tussen de architect en de opdrachtgever vormt geen morele onmogelijkheid voor het opstellen van een schriftelijk bewijs.

Een architect heeft recht op vergoeding voor de prestatie die hij leverde tijdens de voorbereidende en verkennende fase, voorafgaand aan de beslissing van de wederpartij al dan niet een contract met die architect te sluiten.

M. t/ De L. en V.

Overwegende dat in de regel het bewijs, dat de architect opdracht kreeg van zijn cliënten, dient te worden geleverd door een geschrift, en dit niet alleen volgens voorschrift van art. 1341 B.W., doch ook volgens art. 20 van het Reglement op de beroepsplichten van de architect;

Overwegende dat art. 1347 B.W. ook het bewijs aanvaardt bij bestaan van een begin van geschreven bewijs, aangevuld door getuigenissen en/of vermoedens;

Overwegende dat te dezen geen geschrift is opgesteld.

Dat eiseres beweert dat er een begin van bewijs door geschrift aanwezig is. Dat zij meer bepaald verwijst naar: 1. het uitgevoerde grondonderzoek door studie bureau BVBA V., betaald door de ouders van verweerders; 2. nota's en memo's eigenhandig door verweerders geschreven, en met zekere wensen of gegevens waar rekening mee diende te worden gehouden;

Overwegende dat niet betwist wordt dat partijen met elkaar bevriend waren; dat niet betwist wordt dat eiseres, voor een terrein (...), eigendom van de ouders van verweerster, een grondonderzoek liet uitvoeren door ir. V. op 8 maart 1988; dat verweerders toen de bedoeling hadden een woning te bouwen, en dat verweerder op 14 maart 1988 aan de BVBA V. schreef: «Ik ontvang heden uw verslag van onderzoek van de grond + factuur. Daar deze grond nog altijd op naam staat van mijn schoonouders, gelieve zo goed te zijn de factuur op te maken op Garage B., Ninove. Bij aankomst zal de factuur onmiddellijk vereffend worden»;

Overwegende dat bewust verslag uitdrukkelijk op de eerste bladzijde vermeldt dat de grondproeven uitgevoerd zijn in opdracht van eiseres;

Overwegende dat de factuur probleemloos en zonder voorbehoud is voldaan;

Overwegende dat verweerders toen degelijk de bedoeling hadden zich een woning te bouwen, wat ze in hun eerste conclusie ook toegeven;

Dat uit het schrijven van verweerder van 14 maart 1988 instemming blijkt met de opdracht door eiseres aan ir. V. gegeven;

Overwegende dat, een stap verder, wel als bewezen is te zien dat partijen, na het grondonderzoek, nog contacten hebben gehad ter zake van de door verweerders bedoelde nieuwbouw;

Dat verweerders niet ontkennen wat door eiseres wordt gesteld ter zake van haar stukken 4 en 5, met vermeldingen door verweerders zelf aangebracht.

Dat verweerders (tweede conclusie) dit situeren in het kader van een vriendschappelijk bezoek door eiseres aan hen thuis, «aldaar tussen de aanwezigen van gedachten werd gewisseld hoe de woning er eventueel zou kunnen uitzien»;

Overwegende dat eiseres vervolgens een voorontwerp maakte doch toegeeft dat daarna alles stilviel;

Dat zij, anderhalf jaar later, vaststelde dat verweerders toch een woning hadden laten bouwen, doch zonder haar, en zij toen haar rekening stuurde van 13 oktober 1989;

Overwegende dat eiseres als architecte dient te weten dat zij als bewijs een geschrift nodig heeft;

Dat het argument, als zou de vriendschapsrelatie een morele onmogelijkheid vormen voor het opstellen van een titel, niet relevant is; dat zij zich op haar eigen nalatigheid derhalve niet kan beroepen;

Overwegende dat, – zo het al waar zal zijn dat partijen samen gesprekken voerden over een voorziene nieuwe woning, en dat het waar zal zijn dat verweerders zekere inzichten en wensen kenbaar maakten en ze zelfs op een blad hebben weergegeven – het even waar is dat onbewezen blijft de uiteindelijke opdracht aan eiseres om een voorontwerp op te stellen;

Dat immers een streng onderscheid dient te worden gemaakt tussen de fase van verkennend en voorbereidend gesprek met inbreng van beide partijen enerzijds, en anderzijds de volgende fase waarin partijen – op grond van hun wederkerige verkennende en aftastende contacten – al dan niet beslissen tot verdere samenwerking.

Overwegende evenwel dat verweerders zeer zeker gebruik hebben gemaakt van de diensten van eiseres in de voorbereidende fase; dat zij optrad voor het grondonderzoek en dat zij verweerders geadviseerd blijkt te hebben, ook al hebben deze ten slotte een beroep gedaan op een andere architect.

Overwegende dat van eiseres niet verwacht kan worden dat zij kosteloos haar diensten presteerde;

Dat forfaitair, en ex aequo et bono, haar een vergoeding kan worden aangelegd van 10.000 fr. + 17% B.T.W. of samen 11.700 fr.;

...

NOOT – Zie in dezelfde zin Rb. Brugge, 20 mei 1987, *R.W.*, 1989-90, 340; Rb. Dendermonde, 8 juni 1989, *R.W.*, 1991-92, 25.

VREDEGERECHT TE ROESELARE

20 DECEMBER 1991

Rechter: de h. Nolf

Advocaten: mrs. Keukelaere en De Clerck

Overeenkomst — Handelshuur — Vordering tot ontruiming van het gehuurde goed bij het verstrijken van de huurtermijn — 1. Rechtsmisbruik — Begrip — 2. Uitstel van betaling — Afweging van de belangen van beide partijen

1. Er kan rechtsmisbruik zijn wanneer iemand bij de uitoefening van een recht blijk geeft van een lichtzinnigheid waarvan elk voorzichtig en behoedzaam mens zich dient te onthouden en waardoor schade wordt veroorzaakt die gemakkelijk kan worden vermeden.

Als de verhuurders de ontruiming van het verhuurde goed vorderen tegen het verstrijken van de huurtermijn en daarbij persoonlijke en familiebelangen nastreven, kan hun geen rechtsmisbruik worden aangewreven.

2. Bij de beoordeling van een vraag tot toekenning van uitstel van betaling dienen de belangen van beide partijen te worden afgewogen zoals zij zich in werkelijkheid voor de betrokken partijen voordoen. Te dezen dient het belang van de ontruiming uit het gehuurde goed dan wel het uitstel om tot de ontruiming over te gaan, getoetst te worden aan de onmiddellijke stoomis die de ene dan wel de andere beslissing op korte termijn zou teweegbrengen door de zo goed als onherstelbare schade voor de betrokken partij.

M. en P. t/ N.V. B.

1. Bij dagvaarding van 6 december 1991 stellen eisers dat zij vruchtgebruikers zijn van het handelspand gehuurd door verweerster sinds 1 januari 1983. Zij zetten uiteen dat verweerster geen handelshuurhervorming heeft aangevraagd, zodat aan de huur een einde komt per 31 december 1991. Haar nalatigheid het gehuurde pand tijdig te verlaten zou aanleggers grote schade berokkenen, aangezien er vanaf 2 januari 1992 afbraakwerken, en vervolgens verbouwingen zullen plaatshebben met het oog op de opening der thans in te richten winkel per 1 augustus 1992. Eisers verwijzen in dit verband o.a. naar hun aannemingsovereenkomst van 21 november 1991 (althans een uittreksel of een geparafeerde bladzijde daaruit) waaruit blijkt dat de ruwbouw aangevat wordt per 15 januari 1992 om opgeleverd te worden per einde april 1992. Teneinde deze planning te garanderen, is uitdrukkelijk bedongen dat «dagelijks op het werk 6 à 8 arbeiders aanwezig zijn. Indien minder, wordt een schadevergoeding van 2.800 fr. per ontbrekende arbeider per dag» overeengekomen. Om de uitvoering van het werk mogelijk te maken, vragen eisers gemachtigd te worden verweerster uit te drijven met haar veroordeling tot een bezettingsvergoeding van 5.000 fr. per dag vertraging en één frank provisie voor alle schade die zou ontstaan o.m. wegens: te late opening der winkel na 1 augustus 1992; schadevergoeding vanwege de aannemers.

3. Verweerster zet uiteen dat zij sinds medio 1990 met alle mogelijke middelen een ander pand gezocht heeft en eisers van deze contacten op de hoogte hield. Daar zij na eerder mislukte onderhandelingen, slechts een nieuwe handelshuur kon krijgen op een ander adres met ingang van 1 december 1991, kan zij na noodzakelijke aanpassingen haar bedrijf aldaar slechts inrichten per einde januari aanstaande. Verweerster verwijst naar de uitvoerige contacten die zij in verband met de wijziging der vestiging van haar handelszaak ondernomen heeft om te stellen dat zij iedere mogelijkheid

benut heeft en zij met de vertraging van haar ontruiming van het litigieuze handelspand geconfronteerd wordt buiten haar wil en iedere schuld om. Verweerster kwalificeert de houding van eisers als rechtsmisbruik: het betwiste voordeel van eisers die weigeren verweerster één maand langer in het gehuurde goed te laten, wordt als duidelijk onevenredig geacht met de schade die hieruit voor verweerster voortvloeit. Verweerster stelt dat zij «minimaal» nog het recht moet hebben om de opruimingsverkoop van januari te organiseren. De luxeschoenenzaak anderzijds, die eisers voor hun dochter thans in hetzelfde pand wensen in te richten, is niet gebonden door een opening in augustus — gelet op de aard der koopwaar in verband met het winterseizoen.

Verweerster beschouwt zich als «ongelukkig en te goeder trouw» en vraagt dat haar in billijkheid een uitstel van uitvoering wordt verleend overeenkomstig art. 1244 B.W. Zij doet een aanbod om de vastgelegde huurprijs voor deze maand te verhogen met tien procent.

Welke schadevergoeding ook, zelfs provisioneel, zoals door eisers gevorderd, wordt betwist.

4. Dat verweerster principieel tegen 1 januari 1991 het besproken handelspand ter vrije beschikking van eisers dient te stellen, staat buiten kijf.

De eerste vraag is of de houding van eisers, die hoofdzakelijk op deze vrijgave, zonder de minste vertraging, aandringen, een vorm van rechtsmisbruik betreft.

Rekening houdend met de termijn van art. 14 Handelshuurwet is verweerster er zich noodzakelijkerwijze praktisch vijftien maanden al van bewust dat de vrijgave van het pand op 1 januari 1992 een feit zal dienen te zijn.

Kort na hun aankoop per 18 mei 1990 wisten eisers dus met zekerheid dat zijzelf over dit pand zouden kunnen beschikken vanaf gezegde datum, en hebben zij blijkbaar hun familie- en commerciële schikkingen in die zin genomen.

Een en ander vergt overigens technische en financiële planning op lange termijn: eisers hebben de verlopen tijdspanne ook benut om deze uit te voeren.

Nergens blijkt dat zij bij verweerster verwachtingen hebben geschapen omtrent een «soepele» hantering van de voorziene deadline.

Minstens kan al gezegd worden dat eisers, die onbetwist weliswaar een goede verstandhouding met verweerster onderhouden, hun formeel recht om onverkort de vrijgave van het pand per 1 januari 1992 te eisen, op geen enkele wijze verwerkt hebben: zij hebben verweerster niet misleid in de verwachtingen die zij diende te koesteren omtrent haar verwachtingen.

Omgekeerd kan verweerster — die door de nauwe contacten met eisers van hun voornemens op de hoogte was — geen «rechtmatig vertrouwen koesteren» omtrent de mogelijkheid van enig uitstel.

5. Hoewel eisers uit hoofde van hun gedraging in de afgelopen periode geen sanctie kunnen oplopen blijft de vraag of zij, door de vrijgave te eisen tegen de gestelde datum, hun formele rechten misbruiken.

Alvast wordt niet beweerd dat zij «te kwader trouw» handelen, of «met het oogmerk te schaden».

Veeleer stelt verweerder dat eisers «geen redelijk belang» hebben bij de door hen opgelegde limiet.

Vraag is bijgevolg of aanleggers hun recht hanteren «op een wijze die de grenzen te buiten gaat van een normale uit-

oefening van dit recht door een voorzichtig en bedachtzaam mens».

Concreet mogen eisers bij de uitoefening van hun recht geen blijk geven van onverschilligheid of lichtzinnigheid, waardoor schade wordt veroorzaakt die gemakkelijk vermeden kan worden.

Rechtsmisbruik kan namelijk ook vastgesteld worden volgens omstandigheden die, ongeacht de eventuele goede trouw van een betrokken partij, blijk geven van een lichtzinnigheid waarvan elk voorzichtig en behoedzaam mens zich dient te onthouden.

Hoewel er bij eisers van geen enkel opzet sprake is, meent verweerster blijkbaar dat de «hardnekkige houding» van eisers wel op een dergelijke schadeverwekkende lichtzinnigheid neerkomt.

De Rechtbank kan zich hiermee niet verenigen.

De vraag van eisers is perfect te begrijpen in het kader van hun persoonlijke belangen, hun familiebelangen en die van de door hen beheerde vennootschap, die de blote eigendom van het gebouw bezit.

Hoewel wij moeten vaststellen dat eisers de door hen per 1 augustus 1992 geplande opening als dusdanig niet rechtstreeks bewijzen, moeten wij deze wel afleiden uit de door hen voorgenomen werken, de timing daarvan, en de bijzondere voorwaarden waarmee zij het verloop der werken omringd hebben.

Eisers blijken geenszins onredelijk door de door hen voorziene werken te faseren in : afbraak 2 januari 1992 tot 15 januari 1992 ; ruwbouwwerk van 15 januari 1992 tot einde april 1992 ; inrichting vanaf 1 mei 1992 tot de bouwvakantie medio juli 1992 ; hetgeen overeenstemt met een voorziene opening op 1 augustus 1992.

Dat deze termijn «ruim» zou zijn en noemenswaardige (zekere of voorzienbare) speling zou toelaten, is niet bewezen.

Alvast zouden de bedongen waarborgen inzake personeelsinzet van de zijde van de aannemer in het gedrang komen, indien deze per 15 januari 1992, na de afbraakwerkzaamheden, ook niet in de materiële mogelijkheid gesteld zou worden het contractueel bepaald aantal werknemers zinnig op het werk in te zetten.

Bijgevolg kunnen wij slechts besluiten dat eisers gehandeld hebben overeenkomstig hun welbegrepen belangen – en weliswaar uitsluitend enkel overeenkomstig deze. Rechtsmisbruik kan in casu niet aangewezen worden.

6. De laatste vraag is of, ongeacht het voorgaande, aan verweerster het gevraagde uitstel toegestaan kan worden binnen het kader van art. 1244 B.W.

De inachtneming van «de toestand der partijen» impliceert een belangenafweging die «met grote omzichtigheid» dient te geschieden.

In dit kader stellen wij vast dat verweerster inderdaad «te goeder trouw» is en in enigerlei mate «ongelukkig».

– hoewel niet alle overgelegde documentatie relevant is voor het gestelde probleem der vestiging waarvan sprake, heeft verweerster sinds langere tijd informatie genomen met het oog op een nieuwe, optimale lokatie.

– het is weliswaar ook evident dat deze zoektocht beperkt wordt door de gedane keuze in verband met de veel ruimere, gezochte vestiging, welke in oppervlakte en meegaande commerciële mogelijkheden geen enkele vergelij-

king meer heeft met die welke thans verlaten dient te worden ;

– het dossier «Lucullus» betrof voor verweerster een commerciële tegenslag in een lang vervolgd dossier (dat blijkbaar wel reeds medio 1991 zo goed als afgesloten werd) ;

– de uitdrijving zou het verweerster inderdaad onmogelijk maken een opruimingsverkoop van januari 1992 te organiseren in de litigieuze lokalen ;

– een zekere technische werkloosheid van haar personeel is te vrezen.

Dat verweerster anderzijds «uit het marktbeeld verdwijnt» is een overtrokken voorstelling van zaken. Verweerster is zeker in de mogelijkheid de korte overgang naar haar nieuwe vestiging naar het ruime publiek en haar cliënteel toe commercieel te begeleiden waardoor welk negatieve publiciteit ook, die perfect vermijdbaar is – ook effectief vermeden wordt.

7. Uitstel van uitvoering wordt verleend «indien de toestand van partijen het vergt», hetgeen een gereede noodzaak impliceert – wat meer is dan een loutere facilité of organisatorisch comfort.

De belangen van beide partijen dienen daarbij afgewogen te worden zoals zij zich in werkelijkheid ook voor deze respectieve partijen voordoen.

Zulks sluit uit dat deze afweging zou gebeuren enkel uit hoofde van het economisch vermogen van twee betrokken ondernemingen. Veeleer dient het belang van de ontruiming, dan wel van het uitstel getoetst te worden aan de onmiddellijke stoornis die de ene dan wel de andere beslissing op korte termijn zou teweegbrengen bij wijze van zo goed als onherstelbare schade voor deze betrokken partij.

8. Verweerster zou inderdaad de opruimingsverkoop van januari 1992 missen. Echter mocht zij wegens haar sinds lange tijd bekende omstandigheden op deze, in de litigieuze lokalen, ook geenszins meer rekenen.

Haar schade bestaat er bijgevolg niet zozeer in deze niet te kunnen realiseren in het huidige handelspand, als wel deze nog niet te kunnen uitvoeren in haar nieuwe vestiging, die zij slechts te laat heeft kunnen realiseren.

Zulks behoort tot de pijnlijke mogelijkheden van doorgekruiste verwachtingen in het onzekere van het normale handelsverkeer.

Overigens zou hetzelfde probleem zich niet of niet zo acuut hebben voorgedaan indien verweerster een vergelijkbaar, in plaats van een veel groter handelspand had gezocht. Het probleem waarvoor zij eisers stelt is bijgevolg grotelijks een consequentie van het nieuwe formaat van haar – gerechtvaardigde – commerciële ambitie ter plaatse : huidige incident is niet los te zien van de «maximalistische» immobiliële keuze van verweerster zelf. Haar zeer tijdelijk probleem ligt naar aanleiding dichter bij een stukje speculatie, dan bij het begrip «noodzaak».

Reeds op korte termijn zal haar verwachte omzet op de nieuwe vestiging daardoor ook cijfers ogen die buiten iedere proportie staan met verkoop of uitverkoop in het huidige pand : dit is uiteraard ook haar legitieme doelstelling, maar mag toch ook verwacht worden de verliespost van de overgangsjaren te vergoeden.

9. Voor eisers anderzijds is het nadeel dat zij zouden lijden door vertraging echter definitief verworven.

Het niet mis te verstane contractueel voordeel dat zij van de aannemer ruwbouw bij een optimale vooruitgang aan de

werkzaamheden konden bedingen, zouden zij bij een inwilliging van het uitstel minstens de facto verliezen.

Daardoor bestaat er zekerheid omtrent een vertraging van één maand en een zeer ernstige kans op verder geaccumuleerde vertraging en complicaties daarna.

Hic et nunc mag gevreesd worden dat in het geval van uitstel zelfs een opening van de door eisers voorziene handel per 1 september 1992 zo goed als onmogelijk zou worden.

Het nadeel van het verlies van exploitatie gedurende meer dan een maand zou voor eisers (rechtstreeks of onrechtstreeks) alsdan onherroepelijk zijn. De vertraagde exploitatie van die handelszaak kunnen zij in de toekomst niet inhalen of goedmaken.

Het is mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat dit, rekening houdend met het bescheidener formaat van deze handelszaak, niet dezelfde financiële proporties en niet dezelfde (tijdelijke) personeelsrepercussies tot gevolg zou hebben als in het geval van verweerster.

Dit is ook bij het afwegen van de betreffende belangen echter de vraag niet.

De Rechtbank maakt geen vergelijking tussen economische machtsposities en de daarbij betrokken vermoede belangen: zij vergelijkt enkel specifieke gevolgen voor de respectieve partijen, zoals deze zich voor de betreffende partij voordoen, met betrekking tot het geval waarin de normale uitvoering van de overeenkomst plaatsvindt enerzijds, en de uitzonderingsmogelijkheid van het uitstel anderzijds.

In casu besluiten wij dat de geboden «grote omzichtigheid» en een genuanceerde afweging der rechtmatige belangen van beide partijen ons verbieden op het verzoek van verweerster in te gaan.

RECHTSPRAAK IN KORT BESTEK

Hof van Cassatie (1e Kamer), 11 april 1991

Overeenkomst – Geldigheidsvoorwaarden – Beoordeling naar ogenblik van totstandkoming van de overeenkomst – Aan de hand van latere bewijskrachtige feiten – Wettig

Tegen het bestreden vonnis (Rb. Charleroi, 20 maart 1989) voert eiseres aan dat het de bepalingen betreffende het sluiten van een huurovereenkomst schendt door uit verschillende omstandigheden die zich noodzakelijk hebben voorgedaan na de eventuele sluiting van de overeenkomst, af te leiden dat er geen huurovereenkomst bestond. Het middel wordt als volgt verworpen:

«Overwegende dat de geldigheidsvoorwaarden van een overeenkomst weliswaar worden beoordeeld op het ogenblik dat zij is aangegaan; dat echter, wanneer een partij de totstandkoming van een overeenkomst betwist, de feitenrechter, om te zeggen of deze al dan niet bestaat, rekening kan houden met bewijskrachtige feiten die zich hebben voorgedaan na het tijdstip waarop, volgens de andere partij, de overeenkomst is aangegaan;

«Overwegende dat de feitenrechter, na te hebben vastgesteld dat 'de lokalen nooit zijn in gebruik genomen, dat de

huurovereenkomst nooit was ten uitvoer gebracht (...) opgezegd of ontbonden en dat er nooit sprake is geweest van opzegging' en dat eiseres de lokalen opnieuw te huur had gesteld en met een derde een huurovereenkomst had gesloten, zonder schending van de in dat onderdeel aangewezen bepalingen, krachtens zijn beoordelingsbevoegdheid, heeft kunnen beslissen dat de tegen verweerster aangevoerde huurovereenkomst niet bestond.»

(Voorzitter: de h. Rappe – Rapporteur: de h. Verheyden – Openbaar ministerie: de h. Velu, eerste advocaat-generaal – Advocaten: mrs. Van Ommeslaghe en Simont – In de zaak: N.V. G. t/ N.V. C.

NOOT – Zie Cass., 10 februari 1978, *R.W.*, 1977-78, 2734.

Hof van Cassatie (1e Kamer), 11 april 1991

Onrechtmatige daad – Aansprakelijkheid – Ouders voor hun minderjarige kinderen – Vereiste – Objectief onrechtmatige daad van de minderjarige

Het cassatieberoep is ingesteld door de gezinsverzekeraar van de echtgenoten R.-N. Het bestreden arrest (Hof Bergen, 21 juni 1989) stelt vast dat de aanwezigheid van het minderjarige kind van R.-N. op een trap de oorzaak is geweest van de val van eerste verweerder, maar het oordeelt dat is aangetoond dat het kind geen daad heeft verricht die objectief ongeoorloofd is. Het arrest oordeelt dat de ouders krachtens art. 1384, tweede lid, B.W. aansprakelijk zijn op grond «dat te dezen de fout van de echtgenoten R.N. betreffende het onvoldoende toezicht op hun kind is aangetoond.» Het arrest wordt om de volgende redenen vernietigd:

«Overwegende dat uit het gegeven dat de aansprakelijkheid van de ouders, bedoeld in artikel 1384, tweede lid, van het Burgerlijk Wetboek, gegrond is op het vermoeden dat zij een fout hebben begaan in de opvoeding van of in het toezicht op hun minderjarig kind, niet volgt dat de in die bepaling bedoelde aansprakelijkheid van de ouders alleen reeds kan bestaan doordat zij een fout hebben begaan in de opvoeding van of het toezicht op het kind;

«Dat voor die aansprakelijkheid vereist is dat de schade is veroorzaakt door een onrechtmatige daad van de minderjarige, en het eventueel gebrek aan onderscheidingsvermogen van de minderjarige niet uitsluit dat hij zodanige daad heeft kunnen verrichten;

«Overwegende dat het hof van beroep, nu het de echtgenoten R.-N. op grond van voormeld artikel 1384, tweede lid, aansprakelijk verklaart, na te hebben vastgesteld dat hun minderjarige zoon 'geen objectieve onrechtmatige daad had verricht', zijn beslissing niet naar recht verantwoordt.»

(Voorzitter-rapporteur: de h. Rappe – Openbaar ministerie: de h. Velu, eerste advocaat-generaal – Advocaat: mr. De Bruyn – In de zaak: Vennootschap La S. t/ N. e.a.)

NOOT – Zie Cass., 7 maart 1957, *R.W.*, 1957-58, 451; 28 oktober 1971, *R.W.*, 1972-73, 405; 24 oktober 1974, *R.W.*, 1974-75, 1185.

Hof van Cassatie (1e Kamer), 18 april 1991

Huur – Einde – Door de huurder in het gehuurde goed aangebrachte verbetering die weggenomen kan worden – Behouden door de verhuurder – Tenzij anders is overeen gekomen, vergoeding verschuldigd door de verhuurder krachtens het algemeen rechtsbeginsel van vermogensverschuiving zonder oorzaak

Het bestreden vonnis (Rb. Luik, 7 juni 1989) wordt om de volgende redenen vernietigd:

«Overwegende dat het bestreden vonnis, met overneming van de redenen van de eerste rechter, oordeelt dat 'ofschoon de huurder waarschijnlijk aan het pand een meerwaarde heeft gegeven door herstellingen uit te voeren en verbeteringen aan te brengen, hij echter de eigenaar diende te verwittigen en hem zijn akkoord vragen, of hem zelfs moest dwingen om de nodige werken uit te voeren, zoals hij zulks mocht doen overeenkomstig artikel 1720 van het Burgerlijk Wetboek; uit de brieven blijkt dat de huurder aan de eigenaar alleen maar heeft gezegd dat hij 'een raam had vervangen' of dat hij van plan was 'een kornis te herstellen', zonder ooit enig bezwaar te opperen; bepaalde werken, naar verweerster beweert, uitsluitend in het belang van de huurder zijn uitgevoerd»;

«Overwegende dat bij gebrek aan overeenkomst tussen de partijen, de huurder, krachtens het algemeen rechtsbeginsel volgens hetwelk niemand zich ten koste van een ander zonder oorzaak mag verrijken, voor de verbeteringen in het onroerend goed vergoed kan worden, op voorwaarde dat de verhuurder niet in de onmogelijkheid verkeerde ze te doen wegnemen»;

«Overwegende dat de rechtbank, door de vordering ongegrond te verklaren zonder, zij het impliciet, vast te stellen dat de litigieuze werken niet konden worden weggenomen, om de zoëven weergegeven redenen, zijn beslissing niet naar recht verantwoordt.»

(Voorzitter: de h. Sace – Rapporteur: mevr. Charlier – Openbaar ministerie: de h. Piret – Advocaten: mrs. Simont en Kirkpatrick – In de zaak: G. t/ C.)

NOOT – Zie Cass., 23 april 1965, *R.W.*, 1965-66, 1158, *R.C.J.B.*, 1966, 51, met noot R. Kruithof, «Le régime juridique des travaux réalisés par le preneur sur le fonds loué».

EUROPESE RECHTSPRAAK IN KORT BESTEK

Coördinatie: Jan Wouters

Hof van Justitie, 9 november 1993

Gelijke beloning voor mannen en vrouwen – Begrip discriminatie – Brugpensioen

In deze zaak beantwoordde het Hof prejudiciële vragen van een Engels rechtscollege over de verenigbaarheid van

een speciaal soort bedrijfspensioen met art. 119 EG, dat bepaalt dat mannelijke en vrouwelijke werknemers voor gelijke arbeid recht hebben op gelijke beloning. Zoals aan de meeste pensioenzaken die het Hof krijgt voorgelegd, ligt ook aan deze zaak een moeilijk ontwarbaar kluitje van feiten en nationale rechtsregels ten grondslag.

Op 57 jaar gaat mevrouw Roberts om gezondheidsredenen vervroegd met pensioen. Op een Brits overheidspensioen heeft ze op die leeftijd nog geen recht. Gelukkig heeft haar werkgever zelf een stelsel van aanvullende pensioenen (zgn. «bridging pensions») gefinancierd, specifiek bestemd voor werknemers die het bedrijf vóór het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd om gezondheidsredenen hebben moeten verlaten. Via dit aanvullende pensioenstelsel wil de werkgever bereiken dat zulke werknemers ondanks hun gezondheidsproblemen toch een zelfde pensioen kunnen genieten als hun collega's die wel in staat zijn om tot aan de pensioengerechtigde leeftijd te blijven werken. Bovendien wil hij ervoor zorgen dat vergelijkbare mannelijke en vrouwelijke werknemers op elk ogenblik een identieke totale pensioensom ontvangen. Om deze laatste doelstelling te bereiken, vermindert de werkgever zijn aanvullende pensioenbetalingen zodra de begunstigde ook van de overheid pensioenbetalingen begint te ontvangen. Omdat vrouwen in het Verenigd Koninkrijk al vanaf 60 jaar recht hebben op een overheidspensioen en mannen eerst vanaf 65 jaar – een zelfde onderscheid in pensioenleeftijd gold tot vóór drie jaar ook in België, en zou er naar verluidt opnieuw worden ingevoerd – wordt het aanvullend pensioen van vrouwen vijf jaar eerder verminderd dan dat van mannen. Tussen 60 en 65 ontvangen vrouwen dus een lager aanvullend pensioen dan mannen, na 65 jaar ontvangen ze gemiddeld iets meer (omdat mannen gemiddeld een hoger overheidspensioen ontvangen dan vrouwen). Maar zowel vóór als na 65 ontvangen mannen en vrouwen een identiek totaal pensioen (overheidspensioen plus aanvullend pensioen).

Niettemin is mevrouw Roberts van oordeel dat het feit dat vrouwen tussen 60 en 65 jaar van hun werkgever een lager aanvullend pensioen ontvangen dan mannen, een door art. 119 EG verboden discriminatie uitmaakt. Haar stelling wordt niet aangenomen door het Hof, dat besluit dat er helemaal geen discriminatie voorligt. Van discriminatie is volgens vaste rechtspraak van het Hof immers maar sprake in zoverre gelijke situaties op een ongelijke, of ongelijke situaties op een gelijke wijze worden behandeld (zie, recent nog, arrest van 7 juni 1993, zaak C-217/91, Spanje/Commissie, nog niet gepubliceerd in de *Jur.*). Welnu, tussen 60 en 65 bevinden vrouwelijke en mannelijke werknemers zich in een manifest ongelijke situatie (waarmee, zo impliceert het arrest, een particuliere werkgever rekening mag houden), en dus mag een werkgever ze ook ongelijk behandelen (r.o. 18-20). Het is zelfs *raadzaam* dat hij ze ongelijk behandelt, zo laat het Hof doorschemeren: gezien de doelstellingen ervan, zou een «bridging pension» waarbij mannen en vrouwen tussen 60 en 65 evenveel zouden ontvangen, pas echt tot ongelijke behandeling aanleiding geven (r.o. 21).

Omdat het Hof besluit dat er geen sprake is van een discriminatie, komt het niet toe aan de vraag naar een eventuele *rechtvaardiging* van een dergelijke discriminatie. In zijn conclusie gaat advocaat-generaal Van Gerven wel op deze problematiek in. Hij stelt vast dat mevrouw Roberts uit de rechtspraak van het Hof inzake gelijke behandeling van

mannen en vrouwen ten onrechte afleidt dat enkel indirecte discriminaties (dit zijn zijdelingse of verkapte discriminaties; zie arrest van 8 april 1976, zaak 43/75, Defrenne II, *Jur.*, 1976, 455, r.o. 18) kunnen worden gerechtvaardigd, terwijl directe discriminaties (die geslacht als rechtstreeks criterium voor onderscheid hanteren) nooit objectief te rechtvaardigen zouden zijn. Volgens hem heeft het Hof een dergelijke afleiding nooit gemaakt, en is het ook niet wenselijk dat het zulks in de toekomst doet. Niet alleen is de scheidingslijn tussen directe en indirecte discriminaties veel te vaag, maar bovendien kunnen er zich uitzonderlijke omstandigheden voordoen – zoals precies de omstandigheden in de zaak Roberts – waarin directe discriminaties toch gerechtvaardigd blijken.

Binnenkort krijgt het Hof opnieuw de gelegenheid om zich uit te spreken over de rechtvaardiging van directe discriminaties. In twee voor het Hof aanhangige zaken (C-421/92, Habermann-Beltermann en C-32/93, Carole Louise Webb) rijst immers de vraag naar de mogelijke rechtvaardiging van het ontslag van een zwangere vrouw, door het Hof reeds eerder als een directe discriminatie bestempeld (arrest van 8 november 1990, zaak C-177/88, Dekker, *Jur.*, 1990, I-3941, r.o. 12).

(Tweede kamer – Zaak C-132/92, Roberts)

W. Devroe

Hof van Justitie, 10 november 1993

Nationale procedure inzake toepassing van de artt. 85 en 86 EG-Verdrag – Eerbiediging van het recht van verdediging

Otto, een Nederlands postorderbedrijf, raakte verwickeld in een geschil met de Postbank over de door deze instelling aangerekende kosten voor «acceptgiro's». Volgens Otto is de bewuste praktijk van de Postbank in strijd met de artt. 85 en/of 86 EG. Otto verzocht om een getuigenverhoor van de Postbank, teneinde nadere gegevens te verkrijgen die haar aantijgingen zouden kunnen staven. De Postbank verzette zich tegen een dergelijk verhoor, o.m. op grond van het beginsel dat een onderneming niet verplicht is te antwoorden op vragen indien beantwoording daarvan erkenning inhoudt van een inbreuk op de mededingingsregels. In dit verband verwees de Postbank naar het Orkem-arrest van het Hof van Justitie (arrest van 18 oktober 1993, zaak C-374/87, *Jur.*, 1989, 3283). In dat arrest oordeelde het Hof dat op grond van de eerbiediging van het recht van verdediging, een grondbeginsel van de communautaire rechtsorde, het voor de Europese Commissie in het kader van een onderzoeksprocedure uitgesloten is om een onderneming te verplichten vragen te beantwoorden, wanneer de onderneming daarvoor het bestaan van een inbreuk op de mededingingsregels zou moeten erkennen.

De Nederlandse rechter vroeg het Hof of dezelfde beperking geldt in procedures voor de nationale rechter inzake de toepassing van de mededingingsbepalingen van het EG-Verdrag. Het Hof beantwoordde die vraag in ontkennende zin. Het herinnerde eraan dat procedures voor de nationale rechter inzake de toepassing van het gemeenschapsrecht worden beheerst door de nationale procesregels, die niet

noodzakelijkerwijze identiek zijn met de communautaire regels. Bovendien en vooral verschillen de waarborgen voor eerbiediging van het recht van verdediging naarmate het gaat om een administratieve procedure (zoals een door de Europese Commissie gevoerde onderzoeksprocedure, die kan uitlopen op het opleggen van boetes en dwangsommen) dan wel om een civielrechtelijke procedure, waarin het uitsluitend gaat om de privaatrechtelijke verhoudingen tussen de procespartijen. Wel stipte het Hof aan dat de in een dergelijke privaatrechtelijke procedure verkregen inlichtingen noch door de Europese Commissie noch door een nationale kartelautoriteit kunnen worden gebruikt als bewijs van een inbreuk op de mededingingsregels of als een aanwijzing die het instellen van een administratief onderzoek zou rechtvaardigen.

(Vastelling Hof – Zaak C – 60/92 – Otto)

H.M. Gilliams

Hof van Justitie, 17 november 1993

Mededinging – Verenigbaarheid van een overheidsregeling met EG-verdragsbepalingen inzake mededingingsrecht

In de drie behandelde prejudiciële zaken ging het telkens om de vraag onder welke omstandigheden een overheidsregeling die mededingingsbeperkende gevolgen of oogmerken heeft, in strijd komt met art. 85, gelezen in samenhang met de artt. 3, sub g (3, sub f, vóór de inwerkingtreding van het Verdrag betreffende de Europese Unie) en 5, tweede alinea, EG.

Deze vraag kwam in de rechtspraak van het Hof reeds meermaals aan bod, maar kreeg tot nog toe geen eenduidig antwoord. Het richtinggevend arrest in dezen werd gewezen op 21 september 1988 in zaak C-267/86, Van Eycke (*Jur.*, 1988, 4769), waarin het Hof door de Vrederechter van Boven gevestigd werd uitspraak te doen over het koninklijk besluit dat een maximumrente op spaarboekjes instelt. In deze zaak stelde het Hof als algemene regel voorop dat art. 85 EG op zich slechts betrekking heeft op het gedrag van ondernemingen en niet op wettelijke of bestuursrechtelijke maatregelen van de lidstaten. Uit de samenhang van art. 85 met art. 5, tweede alinea (volgens hetwelk de lidstaten de doelstellingen van het verdrag niet in gevaar mogen brengen) en art. 3, sub g (volgens hetwelk tot de doelstellingen van het EG-Verdrag eveneens behoort de invoering van een stelsel waardoor wordt gewaarborgd dat de mededinging tussen ondernemingen niet wordt vervalst) besloot het Hof evenwel dat de lidstaten geen maatregelen, zelfs niet van wettelijke of bestuursrechtelijke aard, mogen nemen of handhaven die het «nuttig effect» van de op de ondernemingen toepasselijke mededingingsregels ongedaan kunnen maken. Volgens de «Van Eycke»-regel zal dat het geval zijn *ten eerste* wanneer een overheidsmaatregel het tot stand komen van met art. 85 strijdige afspraken oplegt of begunstigt dan wel de werking ervan versterkt en *ten tweede* wanneer een lidstaat aan zijn eigen regeling het overheidskarakter ontnemt door de verantwoordelijkheid voor het nemen van besluiten tot interventie op economisch gebied aan particuliere ondernemingen over te dragen.

In de onderhavige drie zaken diende het Hof deze regel toe te passen op situaties waarin een overheidsregeling de plaats inneemt van een tevoren bestaand kartel dan wel in de plaats treedt van dit kartel. In de zaak Ohra ging het om een Nederlandse wettelijke regeling die verzekeringsondernemingen verbiedt aan hun verzekerden zogenaamde «retourprovisies» of andere op geld waardeerbare voordelen toe te kennen (Ohra had o.m. geadverteerd haar klanten geen poliskosten in rekening te brengen en/of hun een gratis kredietkaart te bezorgen). Als gevolg van deze regeling wordt de prijsmededinging tussen verzekeringsmakelaars verhinderd. Voor het Hof wees Ohra erop dat er tussen verzekeraars en makelaars, en eveneens tussen makelaars onderling, afspraken bestaan om retourprovisies te verbieden. Het Hof oordeelde evenwel dat *in casu* niet voldaan was aan de «Van Eycke»-regel. Ten eerste wees het erop dat de litigieuze regeling het tot stand komen van onwettige afspraken tussen tussenpersonen oplegt noch begunstigt. Voorts heeft de regeling niet tot gevolg de werking van mededingingsbeperkende afspraken te versterken: vast staat immers, aldus het Hof, dat de regeling niet is voorafgegaan door een akkoord binnen de betrokken branche. (Het arrest maakt daarbij niet duidelijk of de door Ohra voorgelegde bewijselementen ontoereikend worden geacht, dan wel of Ohra niet had kunnen bewijzen dat er een afspraak bestond binnen de verzekeringsbranche waarom het *in casu* ging – d.w.z. schade-, ziekte-, pensioen- en levensverzekering – of dat de afspraak de bewuste wettelijke regeling voorafging). M.b.t. het tweede deel van de «Van Eycke»-regel merkte het Hof op dat de Nederlandse overheid *in casu* deze verantwoordelijkheid niet aan particuliere ondernemingen heeft overgedragen. In die omstandigheden, aldus het Hof, ontbreekt elk verband met gedragingen van ondernemingen als bedoeld in art. 85, en kan er geen sprake zijn van een toepassing van de artt. 3 en 5 junctis 85.

In de zaak Meng stond een Duitse wettelijke regeling aan de orde die verzekerings tussenpersonen in de sectoren ziektekosten, schade, krediet en rechtsbijstand verbiedt een deel of het geheel van de hun door de verzekeringsondernemingen toegekende provisies aan hun klanten af te staan. Meng, een verzekeringsmakelaar en financieel raadgever, had deze regeling meermaals overtreden. Net als in de zaak Ohra, en op basis van een soortgelijke motivering, oordeelde het Hof dat niet voldaan was aan de Van Eycke-criteria. Weliswaar had de Europese Commissie aangevoerd dat een aantal verzekeringsondernemingen in de sector «leven» een akkoord hadden gesloten teneinde het afstaan van provisie te verbieden, en dat de Duitse regeling de werking van dit onwettige akkoord had versterkt door het van toepassing te verklaren op andere sectoren. Het Hof verwierp dat argument op basis van de – nogal formalistische – zienswijze dat van een in een bepaalde sector toepasselijke overheidsregeling niet kan worden gezegd dat zij de werking versterkt van een vooraf bestaande afspraak, behalve wanneer zij er zich toe beperkt de elementen over te nemen van een afspraak die werd afgesloten tussen de ondernemingen *van die sector*.

Blijft nog de zaak Reiff, waarin het ging om een Duitse regeling die bepaalt dat de tarieven voor goederentransport worden vastgelegd door tariefcommissies, samengesteld uit «experts» die worden benoemd door de minister voor transport uit kandidaten die worden voorgesteld door vervoersondernemingen of -ondernemersverenigingen.

Volgens het Hof kon *in casu* evenmin worden beweerd dat de bewuste regeling een kartel oplegt dan wel begunstigt (eerste deel van de «Van Eycke»-regel). Immers, aldus het Hof, de regeling bepaalt dat de leden van de tariefcommissie niet gebonden zijn door bevelen of instructies van hun ondernemingen of ondernemersverenigingen, zodat de commissies niet kunnen worden beschouwd als vergaderingen van vertegenwoordigers van de ondernemingen. Voorts wees het Hof erop dat de regeling bepaalt dat de commissieleden bij het vastleggen van de tarieven niet alleen rekening dienen te houden met de belangen van de ondernemingen, maar ook met andere belangen, zoals die van de landbouwsector, kleine en middelgrote ondernemingen, en afgelegen en economisch achtergestelde gebieden. Evenmin achtte het Hof het mogelijk de Duitse regeling te veroordelen op basis van het tweede deel van de «Van Eycke»-regel. Daartoe wees het op de aan de minister voor transport geboden mogelijkheid om aan de vergaderingen van de tariefcommissie deel te nemen en zelfs, om redenen van algemeen belang, zelf de tarieven vast te stellen. In dergelijke omstandigheden, aldus het Hof, kan niet worden gezegd dat de overheid de verantwoordelijkheid voor het vaststellen van de tarieven aan particuliere ondernemingen heeft overgedragen.

In vergelijking met vroegere rechtspraak valt op dat het Hof de *Van Eycke*-regel nogal restrictief en formalistisch interpreteert. Dat komt vooral tot uiting in de zaak Meng, waarin het Hof lijkt te zeggen dat er geen sprake is van het opleggen of versterken van een kartel zelfs wanneer de overheidsregeling een in een bepaalde verzekeringssector bestaand kartel tot alle sectoren uitbreidt, en in de zaak Reiff, waarin het Hof oordeelt dat de tariefcommissies niet kunnen worden beschouwd als van overheidswege ingestelde kartels, omdat de bewuste regeling bepaalt dat de commissieleden niet gebonden zijn door de instructies van hun ondernemingen, en dat zij *eveneens* rekening dienen te houden met het algemeen belang. Meer algemeen suggereren de arresten Meng, Reiff en Ohra dat de lidstaten door de artt. 3, sub g, en 5, tweede alinea, junctis 85 EG een ruime beleidsvrijheid wordt gelaten: mededingingsbeperkende overheidsregelingen zijn toegelaten, zolang die regelingen niet de letterlijke weergave zijn van een reeds bestaande kartelafpraak, en zolang die regelingen duidelijk «onder staats-beheer» blijven. Een erg deferentiële houding dus, misschien wel ingegeven door de nieuwe rage van het «subsidiariteitsbeginsel». Tot slot moet worden opgemerkt dat het Hof in deze zaken *geen* uitspraak doet over de verenigbaarheid van de bewuste regelingen met de artt. 30 en/of 59 EG (betreffende het vrij verkeer van goederen resp. diensten). In eerdere arresten oordeelde het Hof reeds dat mededingingsbeperkende overheidsregelingen ook met deze bepalingen in strijd kunnen komen (zie bv. het arrest van 24 januari 1978 in zaak 82/77, van Tiggele, *Jur.*, 1978, 25, waarin een van overheidswege opgelegde minimumprijsregeling onverenigbaar werd verklaard met art. 30). In deze zaken (vooral in de zaak Ohra) vroeg het Hof de partijen en de lidstaten weliswaar uitdrukkelijk om hun mening uiteen te zetten betreffende de eventuele toepassing van de regels inzake het vrij verkeer van goederen en diensten. Uiteindelijk verkoos het in zijn arresten evenwel niet in te gaan op deze problematiek, die door geen van de verwijzende rechters uitdrukkelijk aan de orde was gesteld.

(Voltallig Hof – Zaken C-2/91, Meng, C-185/91, Gebrüder Reiff, en C-245/91, Ohra Schadeverzekering)

H.M. Gilliams

Hof van Justitie, 17 november 1993

Belasting over de toegevoegde waarde – Zesde richtlijn – Publiciteitsverrichting

Indien een reclamebureau gevestigd in een lidstaat affiches ontwerpt voor een onderneming gevestigd in het buitenland rijst de vraag hoeveel BTW dat reclamebureau aan die onderneming zal moeten aanrekenen en in welke staat het die BTW zal moeten afdragen.

Volgens art. 2 van de Zesde BTW-Richtlijn van de Raad van 17 mei 1977 (*Pb.*, 1976, L 145, 1) is een dienstverrichting belastbaar in de lidstaat waarin ze wordt verricht. Art. 9, lid 1, merkt als «plaats van een dienst» aan de plaats waar de *dienstverrichter* «de zetel van zijn bedrijfsuitoefening of een vaste inrichting heeft gevestigd van waaruit hij de dienst verricht, of, bij gebreke van een dergelijke zetel of vaste inrichting, zijn woonplaats of zijn gebruikelijke verblijfplaats». Wat betreft «diensten op het gebied van de reclame» wordt van deze algemene regel afgeweken. Daar is het de staat waar de *ontvanger* van de dienst «de zetel van zijn bedrijfsuitoefening of een vaste inrichting heeft gevestigd waarvoor de dienst is verricht...» (art. 9, lid 2, sub e). Met deze plaatsbepalingsregels beoogt de Europese wetgever dubbele heffing of niet-heffing te vermijden. Vandaar het belang van een eenvormige interpretatie van die regels.

De besproken arresten zijn het gevolg van een meningsverschil tussen Frankrijk, Luxemburg en Spanje enerzijds en de Commissie anderzijds over de interpretatie van vernoemd begrip «diensten op het gebied van de reclame». De betrokken lidstaten interpreteren het begrip restrictief. In de drie landen is een administratieve praktijk in zwang getreden, volgens welke de volgende verrichtingen niet gelden als «diensten op het gebied van de reclame»: de verkoop van lichamelijke roerende goederen (pennen, boeken, spellen,...) met het oog op de gratis verspreiding ervan voor reclamedoelinden, de tussenkomst van reclamebureaus op cocktails, persconferenties, seminars en allerhande recreatieve manifestaties, de productie van reclamemedia (panelen, brochures, affiches,...), de verhuur van plaatsen bestemd voor publiciteit, het verstrekken van eetmalen en voedingswaren, en het organiseren van voorstellingen, spelen, wedstrijden, feesten of soortgelijke manifestaties. Al die verrichtingen zijn dus naar het recht van de betrokken lidstaten hetzij als levering van goederen belastbaar, hetzij als gewone dienstverrichting waarvoor de algemene plaatsbepalingsregels gelden.

De betrokken regeringen beroepen zich ter rechtvaardiging van hun administratieve praktijk op het feit dat de Zesde BTW-Richtlijn bij de bepaling van het belastingstelsel van een verrichting rekening houdt met de *aard* van een verrichting (levering van goederen of dienstverrichting) en niet met het *doel* nagestreefd door de ontvanger ervan. Ter definitie van het begrip «diensten op het gebied van de reclame» verwijzen zij naar de betekenis van het begrip reclame in andere richtlijnen. Zij wijzen er bovendien op dat het

Hof in afwezigheid van een duidelijke interpretatie van een begrip op gemeenschapsniveau niet kan besluiten tot schending door de lidstaten van hun verplichtingen onder de Zesde BTW-Richtlijn.

In zijn conclusie gaat advocaat-generaal Gulmann niet in op de verschillende interpretaties die de gedingpartijen naar voren schuiven. Hij gaat integendeel na wat de *doelstelling* is van de afwijkende regeling van art. 9, lid 2, sub e, in het licht van de fundamentele beginselen van het BTW-stelsel. Diensten die de verkoop van een goed aan de eindverbruiker moeten bevorderen, worden door een dienstverrichter (het reclamebureau) verleend aan een marktdeelnemer (fabrikant of handelaar) die het goed aan een eindverbruiker wenst te verkopen. De marktdeelnemer zal de kosten van de dienst doorrekenen in de prijs die hij de eindverbruiker aanrekenet. Alleen daarom (zie zevende considerans van de preambule van de Zesde BTW-Richtlijn) bepaalt art. 9, lid 2, sub e, in afwijking van de algemene plaatsbepalingsregel, dat de dienstverrichter de BTW die hij op de dienst int, dient af te dragen in hetzelfde land waar de ontvanger van de dienst BTW inhoudt op het door hem aan een eindverbruiker verkochte produkt.

Op grond hiervan komt de advocaat-generaal tot het besluit dat het begrip «dienst op het gebied van de reclame» niet restrictief kan worden geïnterpreteerd. Immers, zodra een dienst wordt verleend ter bevordering van de verkoop van een goed en de prijs voor die dienst wordt doorgerekend aan de eindverbruiker van dat goed, is de *manier waarop* de verkoop wordt bevorderd irrelevant. Bovendien zou een restrictieve definitie tot grote praktische problemen aanleiding geven: doordat ze reclamebureaus ertoe dwingt om, in het kader van een zelfde project, in twee verschillende landen BTW af te dragen, legt ze deze bureaus ook op om verschillende BTW-tarieven te hanteren en dus verschillende types van facturen op te stellen.

Het Hof volgt de advocaat-generaal en acht het voldoende dat een verkoopbevorderende verrichting, ongeacht haar aard, gericht is op het doorspelen van informatie naar het publiek over het bestaan en de kwaliteiten van een produkt, opdat zij als «dienst op het gebied van de reclame» beschouwd kan worden. Het Hof stelt derhalve vast dat de betrokken lidstaten hun verplichtingen onder de Zesde BTW-Richtlijn niet zijn nagekomen.

Praktisch bekeken bevestigen de onderhavige arresten bv. dat een Frans tijdschrift dat publiciteit opneemt voor een Belgisch vastgoedkantoor de door dat kantoor betaalde BTW in België zal moeten afdragen (en daartoe in België een verantwoordelijke vertegenwoordiger zal moeten laten erkennen in de zin van art. 50 BTW-Wetboek), net zoals een Belgisch reclamekantoor dat de stand van een Engelse onderneming verzorgt op een culturele manifestatie in België, in Engeland de BTW zal moeten afdragen die de Engelse onderneming heeft betaald.

(Voltallig Hof – Zaken C-68/92, Commissie/Frankrijk, C-69/92, Commissie/Luxemburg, en C-73/92, Commissie/Spanje)

A. Rombouts

Hof van Justitie, 17 november 1993*Begrip etikettering – Etiketteringsrichtlijn – Kaassector*

In een procedure voor de Arrondissementsrechtbank te Leeuwarden werd het Hof een prejudiciële vraag gesteld omtrent de uitlegging van richtlijn 79/112/EEG betreffende de onderlinge aanpassing van de wetgevingen van de lidstaten inzake etikettering en presentatie van levensmiddelen bestemd voor de eindverbruiker alsmede inzake de daarvoor gemaakte reclame (*Pb.*, 1979, L 33, 1; hierna Etiketteringsrichtlijn).

De Nederlandse rechter wou van het Hof vernemen of de Etiketteringsrichtlijn zich verzet tegen een nationale regeling die de producenten van kaas de verplichting oplegt een kaasmerk aan te brengen dat niet alleen een aanduiding van het land van productie en de kassoort bevat, maar ook een letteraanduiding volgens de regio van productie, zonder dat de kazen per regio noemenswaardige kwaliteitsverschillen vertonen.

Hoewel het begrip etikettering uit de gelijknamige richtlijn zeer ruim is – het omvat o.a. tekens die betrekking hebben op een levensmiddel en voorkomen op enig verpakkingsmiddel, etiket, enz. dat bij dit levensmiddel is gevoegd of daarop betrekking heeft (art. 1, lid 3, a) partim) –, komt het Hof vanuit de vaststelling dat de Etiketteringsrichtlijn de bescherming en de voorlichting van de eindverbruiker beoogt, tot het besluit dat het onderhavige rijkskaasmerk niet aan deze doelstelling beantwoordt.

Een doorlopend volgnummer met daaronder een lettercombinatie of een letter- en cijfercombinatie, onmiddellijk voorafgegaan door één of twee letters die verschillen naargelang de regio van productie, lichten de consument niet voor over de kenmerken van een produkt. Bovendien deelde de Nederlandse regering het Hof mee dat het kaasmerk hele ronde kazen van 12 kilo betrof, terwijl de consument in hoofdzaak versneden stukken koopt, waarop het rijkskaasmerk zelfs niet is aangebracht.

Die zienswijze, nl. het etiket als informatiedrager voor de consument, kan worden gedeeld. Het rijkskaasmerk is slechts bedoeld als controleteken en kan, gelet op de concrete uitwerking ervan, de consument ook niet misleiden. In dezelfde zin oordeelde het Hof in het arrest *Pall Corp* (13 december 1990, zaak C-238/89, *Jur.*, 1990, I-4827), dat de toevoeging van het teken «(R)» na de naam van een produkt (in casu een bloedfilter), wat er volgens de gangbare internationale praktijk op duidt dat het produkt gedeponeerd werd, de consument niet kan misleiden. Het Hof bestempelde paragraaf 3 van de Duitse wet inzake onrechtmatige mededinging (UWG) – die de vermelding van het teken (R) als misleidende reclame aanmerkte omdat het betrokken produkt in de lidstaat van invoer (Duitsland) niet werd gedeponeerd – als onverenigbaar met art. 30 EG aangezien «de consumenten meer interesse hebben voor de kwaliteit van een produkt dan voor de registratie van een merknaam».

Het geannoteerde arrest illustreert eveneens dat het Hof de teleologische interpretatie niet schuwt. Reeds in het arrest *Smanor* (14 juli 1988, zaak 298/87, *Jur.*, 1988, 4489, r.o. 21) over de interpretatie van art. 5 van de Etiketteringsrichtlijn, oordeelde het Hof dat een nationaal verbod om de benaming «yoghurt» te bezigen voor yoghurt die een diepvriesbehandeling heeft ondergaan, gelet op de doelstellingen van

de richtlijn, ontoelaatbaar is, omdat de diepgevroren yoghurt dezelfde kenmerken vertoont die de consument verwacht wanneer hij een produkt met de benaming «yoghurt» koopt.

Opgemerkt zij evenwel dat, hoewel de teleologische interpretatie vaak een ruimere werking verleent aan het gemeenschapsrecht (zie de zaak *Smanor* en in andere domeinen P.J.G. Kapteyn en P. Verloren van Themaat, *Inleiding tot het recht van de Europese Gemeenschappen*, Kluwer-Deventer, 1987, 122-123), de toepassing ervan in de onderhavige zaak precies tot een vernauwing van het toepassingsgebied van de richtlijn leidt.

Ten slotte zij vermeld dat de Etiketteringsrichtlijn geen regels voor de benaming en de kwaliteit van kaas bevat zodat de lidstaten bevoegd blijven in deze materie bepalingen vast te stellen (zie hierover uitvoerig P. Deboyser, *Le droit communautaire relatif aux denrées alimentaires*, Collection Droit et Consommation, Story-CDC 21, 1989, (57), 68-71). Dergelijke nationale bepalingen kunnen derhalve slechts met een beroep op de artt. 30 e.v. EG op hun verenigbaarheid met het Europese recht getoetst worden (zie arrest van 22 september 1988, zaak 286/86, *Deserbais*, *Jur.*, 1988, 4922, over de benaming van de kassoort «Edam»).

Evenzo ressorteren oorsprongsbenamingen of benamingen van herkomst voor kaas (vooralsnog) niet onder het toepassingsgebied van de Verordening van 14 juli 1992 van de Raad inzake de bescherming van geografische aanduidingen en oorsprongsbenamingen van landbouwprodukten en levensmiddelen (*Pb.*, 1992, L 208, 1). Wel bepaalt art. 3, lid 1, sub 7, Etiketteringsrichtlijn dat een lidstaat de vermelding van een plaats van oorsprong of herkomst slechts kan opleggen indien het weglaten ervan de consument omtrent de oorsprong of de herkomst van het levensmiddel zou kunnen misleiden (zie eveneens art. 4, lid 2, alinea 2).

(Zesde kamer – Zaak C-285/92, Twee Provinciën)

G. Straetmans

BOEKEN

S. BRAMMERTZ, S. DE VREESE, J. THYS, **Internationale politiesamenwerking**, Brussel, Ministerie van Binnenlandse zaken – V.Z.W. Politiea, 1993, 119 pp.

S. BRAMMERTZ, S. DE VREESE, J. THYS, **La collaboration policière. Transfrontalière**, Bruxelles, Ministère de l'Intérieur – A.S.B.L. Politiea, 1993, 250 pp.

«We krijgen al genoeg het etiket van 'foefelaars' opgeplakt. Het wordt tijd dat er regels komen die duidelijk maken wat toegelaten is en wat niet. De regels mogen echter weer niet te strikt zijn, want dat is de doodsteek voor het politiewerk.» (p. 79). Het is genoegzaam bekend dat de politie zich lange tijd in de steek gelaten wist door de wetgever op het vlak van taakomschrijvingen en dit mede door een vaak onduidelijke en verouderde wetgeving. Met diverse wetgevende initiatieven w.o.a. de wet op het politieambt begint daar verandering in te komen. De internationale politiesamenwerking lijdt evenwel nog steeds aan dit euvel wat de politie ertoe brengt eigen gedragsnormen te creëren.

Over het hanteren van deze eigen normen voor internationale politiesamenwerking is een studie verschenen van de hand van onderzoekers van respectievelijk de K.U.L. en de U.C.L. Beide onderzoeken hebben een gezamenlijk opzet en passen in een ruimer

internationaal onderzoeksproject naar grensoverschrijdende politiegesamenwerking. Over dit internationaal onderzoek is een eindrapport in voorbereiding waarvoor de universiteit van Maastricht de eindverantwoordelijkheid draagt. Voorliggend onderzoek peilt naar modaliteiten voor Belgische participatie in internationale politiegesamenwerking. De Franstalige versie is dikker want ze bevat naast de criminologische studie ook een juridisch onderdeel. Er wordt eerst verslag gedaan van een literatuuronderzoek en van een vooronderzoek waarbij bevoorrechte getuigen werden bevraagd. Uit deze gesprekken werden hypothesen gehaald die d.m.v. van een nieuwe enquête, maar deze keer bij praktijkmensen uit de drie politiediensten en van verschillende hiërarchische niveaus, werden getoetst.

Het rapport vangt dus aan met een literatuurstudie waaruit een discours van vooral politieagenten-schrijvers over internationale politiegesamenwerking wordt geabstraheerd. Daarmee wordt een trefende schets gegeven van de meningen van deze politiemensen t.o.v. de grensoverschrijdende samenwerking. Deze kruipen bijna stevast in de rol van «onbegrepen politiemens». Onbegrepen omdat ze vanuit de bekommernis van jobefficiëntie willen samenwerken met buitenlandse collega's, maar hiertoe een wettelijke basis ontberen en te weinig hulp ontvangen van het parket.

Het discours van de politieagenten-schrijvers kan evenwel gerelativeerd worden. Juist dit juridisch braakland staat hen toe zonder noemenswaardige controle samen te werken. Dit ontlokt de auteurs reeds vroeg in het rapport de waarschuwing voor «strategieën gelanceerd vanuit de politieke sector» die tot doel hebben «de eigen europeanisering te laten slagen» (p. 12).

In het empirisch-criminologische gedeelte wordt op basis van interviews gepeild naar het hoe en waarom van de politieke samenwerking. De praktijk en problemen van de grensoverschrijdende achtervolging, observatie en informatieuitwisseling passeren de revue. Uit de gesprekken leren we hoe divers de samenwerking verloopt. Deze samenwerkingen zijn niet beleidsmatig gepland maar spitsen zich toe op specifieke zaken. Meestal gaat het om verzoeken tot informatie over feiten van criminele aard. Openbare orde en vreemdelingenpolitie komen op de tweede plaats hoewel bestuurlijke en gerechtelijke opdrachten in de praktijk in elkaar overvloeien. Zowat alles wordt gevraagd én beantwoord. De bestaande wetgeving op het vlak van de internationale samenwerking en de gegevensbescherming wordt daarbij eerder als hinderpaal dan als steun ervaren. Lezenswaardig zijn de «trুকies» die de betrokkenen hanteren om «officieuze» informatie te regulariseren. Tot slot wordt gepeild naar het verband tussen de nationale en grensoverschrijdende politieke samenwerking. Het naast elkaar bestaan van drie nationale politiediensten heeft vooral een negatieve invloed op de grensoverschrijdende samenwerking. Voor de buitenlandse partners is het op beleids-, organisatie- en taakniveau erg onduidelijk wie wat aan Belgische zijde doet. Men acht een opklaring en afstemming van de verschillende politietaken van de drie politiediensten noodzakelijk om een vlotte internationale samenwerking mogelijk te maken. Daarbij wordt tevens de nadruk gelegd op de noodzaak van één politiebeleid.

Uit het onderzoek kan besloten worden dat de grensoverschrijdende samenwerking een te smalle juridische basis heeft. Vooral informatie blijkt een oncontroleerbaar, glibberig goedje. Ofwel schaft men alle samenwerkingsmogelijkheden af (tot het ontnemen van telefoon en fax van alle grenspolitieposten). Ofwel opteert men voor bijkomende regelgeving. Het laatste is realistisch en meer gewenst. Bestaande en functionerende praktijken kunnen daarbij op een soepele wijze in de wetgeving geïncorporeerd worden op voorwaarde dat controle mogelijk blijft. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen in welke mate de «privacywet» van 8 december 1992 (die helaas niet in de studie betrokken kon worden) op praktijk en recht inwerkt. Politiegedrag wordt in grote mate bepaald door de politiecultuur. Daarom zou i.v.m. de grensoverschrijdende politiegesamenwerking in het algemeen en de impact van deze privacywet daarop in het bijzonder, bijkomend criminologisch veldonderzoek naar dit gedrag erg nuttig zijn. Uit het vlot leesbaar rapport blijkt dat er in elk geval nog veel werk aan de winkel is.

Paul De Hert
Tom Van den Broeck
Vrije Universiteit Brussel

W. BRUSSAARD, Th. G. DRUPSTEEN, P.C. GILHUIS, N.S.J. KOEMAN (red.), **Milieurecht**, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1993, derde druk, 680 pp.

Ook bij onze Noorderburen is de laatste twintig jaar de juridische discussie rond de milieuproblematiek stormachtig toegenomen. Zowel het milieubeleid als het juridische instrumentarium waarmee dat beleid gevoerd wordt, het milieurecht, kennen in Nederland momenteel een boeiende ontwikkeling naar meer samenhang en afstemming. Het belangwekkende van die ontwikkeling ligt in het feit dat het milieurecht, juist omdat het omschreven is in relatie tot de milieuproblematiek, zich in eerste instantie onttrekt aan de klassieke indelingen van het recht in privaatrecht en publiekrecht en nationaal en internationaal recht. Milieurecht is bij uitstek een functioneel rechtsgebied waarin de klassieke domeinen van het recht worden samengevoegd naar de functie die ze voor het voorkomen of tegengaan van milieuproblemen kunnen hebben. Hoewel de nadruk bij het nationale bestuursrecht ligt, wordt een belangrijke plaats eveneens ingenomen door het privaatrecht, strafrecht, Europees recht, fiscaal recht en internationaal publiekrecht. Het milieurecht kan dus terecht een dwarsdoorsnede van het recht worden genoemd. Zowel het milieubeleid als het milieurecht verkeren de laatste jaren in een stadium waarin de bescherming van het milieu vanuit deze functionele benadering meer vaste vorm begint te krijgen en waarbij begrippen als duurzaamheid en integratie meer en meer centraal komen te staan.

Zowel in juridisch-wetenschappelijke kringen als vanuit de onderwijspraktijk werd al gauw de behoefte signaleerd aan een handboek dat, net als het rechtsgebied zelf, een functionele en geïntegreerde behandeling zou voorstaan.

Uitgeverij Tjeenk Willink tracht meer bepaald vanaf 1989 in deze behoefte te voorzien door de uitgave van het hand- en leerboek *Milieurecht* en de publikatie van aan de tekst van het boek gerelateerde tweejaarlijkse nieuwsbrieven. De snelle ontwikkeling binnen het rechtsgebied, met name het in werking treden van de Wet Milieubeheer per 1 maart 1993, deed de uitgever al spoedig besluiten na de tweede druk (1991) een nieuwe verbeterde en geactualiseerde (derde) druk te laten verschijnen.

De redactie van zowel (de derde druk van) het boek als de nieuwsbrief *Milieurecht* bestaat uit: prof. mr. W. Brussaard, prof. mr. Th.G. Drupsteen, prof. mr. P.C. Gilhuis en prof. mr. N.S.J. Koeman.

Opzet en inhoud. — Een handboek met een brede titel als milieurecht schrijven is allesbehalve een eenvoudige zaak. Met name indien men zich tot doel stelt het milieurecht geïntegreerd te behandelen. Er is dan ook bewust voor gekozen het auteurschap op te dragen aan een team van zestien inhoudsdeskundige schrijvers. Dat deze aanpak bijdraagt tot de gedegen diepgang van de verschillende hoofdstukken hoeft geen betoog. Een van de nadelen blijft echter dat met deze aanpak tevens het mogelijke gevaar van gebrek aan eenheid en coördinatie toeneemt. Bij het doornemen van het boek krijgt men dan ook af en toe de indruk dat de eenheid en de vooropgestelde geïntegreerde aanpak verloren gaan in een weliswaar nuttige maar bij het lezen niet altijd even welkome diepgang. Bovendien loopt men het onvermijdelijke risico dat een aantal thema's, zoals «instrumenten» en «handhaving», op verschillende plaatsen tegelijk worden beschreven. Zo komt het onderwerp «handhaving» eerst meer gedetailleerd aan bod bij de bespreking van de verschillende milieuhygiënische wetten in hoofdstuk twee. Pas in hoofdstuk vijf worden de grote lijnen van de bestuursrechtelijke en strafrechtelijke handhaving uiteengezet. Volledigheids halve moet wel worden opgemerkt dat meer dan bij de vorige drukken is gelet op het voorkomen van overbodige overlappingsen. Zo worden de materies bestuursdwang, sluiting en dwangsom enkel nog uitputtend besproken in het hoofdstuk betreffende de bestuursrechtelijke handhaving en worden ze niet meer ten overvloede herhaald in het aparte hoofdstuk over de Wet milieubeheer (in de vorige drukken gewijd aan de Wet algemene bepalingen milieuhygiëne).

Net zoals bij de vorige twee drukken willen de schrijvers duidelijk het functioneel karakter van milieurecht benadrukken. De oorspronkelijke opzet en opbouw van «*Milieurecht*» waarin naast het milieuhygiënerecht ook de nodige aandacht wordt besteed aan zaken als privaatrechtelijk milieurecht, ruimtelijke ordening en Europees milieurecht is dan ook grotendeels behouden gebleven.

De belangrijkste wijzigingen vormen de ingrijpende herzieningen van hoofdstuk twee (Milieuhygiënerecht) en hoofdstuk vijf (Handhaving) tengevolge van de inwerkingtreding van de Wet milieubeheer. Bovendien bestaat het boek nu uit een achttal blokken. Naast de zeven reeds bestaande hoofdstukken werd er, vanwege de toenemende belangstelling voor dit onderwerp, een afzonderlijk hoofdstuk «Financiële Instrumenten» aan toegevoegd. Achtereenvolgens passeren de volgende onderwerpen op een uitvoerige en actuele wijze de revue.

Het *eerste hoofdstuk* is gewijd aan enkele inleidende beschouwingen waarin men vooral stilstaat bij de ontwikkeling, de grondslagen en het instrumentarium van het milieurecht.

In *hoofdstuk twee* komen de onderscheiden milieuhygiënische wetten, het meest bekende gedeelte van het milieurecht, aan bod. Zoals reeds vermeld, is dit een van de meest herziene hoofdstukken. Aldus verdween de paragraaf over de Hinderwet daar deze in 1993 werd ingetrokken en, inhoudelijk gezien, is opgegaan in de Wet milieubeheer. De Wet milieubeheer (Wm) — de opvolgster van de Wet algemene bepalingen milieuhygiëne (Wabm) — brengt immers op een aantal punten grote vernieuwingen, in het bijzonder ten aanzien van de milieubeleidsplannen, de milieuvergunning, de algemene regels en de milieukwaliteitseisen. Via deze wet wil men de sectorale benadering vervangen en inruilen voor een meer integrale aanpak waarbij regelgeving niet enkel meer gericht is op specifieke componenten van het milieu. Op een beknopte maar allermindst opervlakkige wijze wordt een algemeen overzicht gegeven van ontstaansgeschiedenis, inhoud, betekenis en toekomstperspectief van deze wet. Het ware echter vanuit didactisch oogpunt wellicht beter geweest bij de bespreking van de Wm niet de indeling van de wet zelf te hanteren. Zo wordt in het boek, conform de opbouw van de Wm, de behandeling van de plannen gevolgd door een bespreking van de milieukwaliteitseisen, de milieu-effectrapportage en het vergunningstelsel. De betekenis van de Wm zou misschien beter aan het licht zijn gekomen door de *milieukwaliteitseisen* te behandelen na de *vergunning* en de *algemene regels* omdat deze eisen door middel van deze instrumenten moeten worden gerealiseerd. Jammer is tevens dat in het boek een inmiddels verouderde artikelnummering van de Wm wordt gebruikt. Voorts wordt in het tweede hoofdstuk aandacht besteed aan de resterende sectorale milieuhygiënische wetgeving; de afvalstoffenwetgeving, wetgeving op de waterkwaliteit, wetgeving inzake de bodem, geluidhinderwetgeving en de wetgeving betreffende stoffen.

Een minder omvangrijk maar daarom niet minder belangrijk deel van het milieurecht, namelijk het recht betreffende de bescherming en het beheer van natuur en landschap komt in *hoofdstuk drie* aan bod. De nodige aandacht wordt besteed aan de wetgeving gericht op gebiedsbescherming en de wetgeving gericht op soortenbescherming.

In *hoofdstuk vier* volgt een bespreking van het ruimtelijke-ordenings-en-inrichtingsrecht dat een groot aantal raakvlakken vertoont met het milieurecht. Daar beide rechtsgebieden, ondanks de onderlinge verschillen in uitgangspunten en ontwikkeling, gericht zijn op het behoud en de verbetering van de kwaliteit van het fysieke milieu, lag het voor de hand dat deze materie in een apart blok werd opgenomen. In dit hoofdstuk wordt vooral de verhouding van het milieurecht tot het ruimtelijke-ordenings-en-inrichtingsrecht bestudeerd. Met name de problematiek die kan ontstaan bij het streven naar een juiste coördinatie van milieunormen en bestemmingsplannen komt duidelijk uit de verf.

Hoofdstuk vijf is volledig gewijd aan de handhaving. De handhaving van het milieurecht ligt verspreid over verschillende rechtsgebieden. In dit blok staan de bestuurs- en strafrechtelijke handhaving centraal. De rol van het privaatrecht komt uitvoerig in een apart hoofdstuk (7) aan bod. Er wordt een overzicht gegeven van de bij de handhaving betrokken organen, hun bevoegdheden en taken bij toezicht, opsporing en vervolging en het sanctie-instrumentarium van het bestuurs- en strafrecht. Deze materie kan heden ten dage wellicht worden beschouwd als een van de meest gevoelige aandachtsgebieden in het Nederlandse milieurecht. Het is dan ook een pluspunt dat dit thema door de auteurs grondig is bijgewerkt en uitgebreid. Een afzonderlijke paragraaf over de gedoogproblematiek vormt een nuttige opvulling van een leemte, die aan de vorige uitgave nog kon worden verweten. Ook de vragen die kunnen rijzen rond de prioriteitsstelling en de formele en materiële administratieve afhankelijkheid tussen bestuur en justitie worden, zij het sum-

mier, behandeld. Nochtans kan men stellen dat, in vergelijking met de «zendtijd» die andere onderwerpen in het boek krijgen toebedeeld, het hoofdstuk handhaving (in het bijzonder het strafrechtelijke deel) niet de aandacht krijgt die men gezien de stijgende relevantie van het onderwerp zou verwachten. Gemeten aan het aantal pagina's wordt haast evenveel aandacht besteed aan de inleiding als aan het geheel van de complexe handhavingproblematiek. Interessante vraagstukken die meer en meer in de juridische schijnwerpers komen te staan, zoals de mogelijke strafrechtelijke aansprakelijkheid van de overheid en de toenemende rol van zorgplichtbepalingen in het milieustrafrecht, worden dan ook niet besproken.

Nieuw is het hoofdstuk waarin de «Financiële instrumenten in het milieurecht» centraal staan. *Hoofdstuk zes* vormt in die zin een uitdieping van de gelijknamige paragraaf in het inleidende hoofdstuk. Naast een bespreking van regulerende en bekostigingsinstrumenten wordt aandacht besteed aan het stelsel van administratieve schadevergoeding en de verschillende soorten milieueffingen.

In *hoofdstuk zeven* volgt een samenhangende bespreking van het privaatrechtelijk milieurecht, dat in deze uitgave juist wordt aangeduid als «milieuprivaatrecht»; het gaat immers niet alleen om milieurechtelijke regelingen, die als privaatrechtelijk — en dus niet als bestuursrechtelijk of strafrechtelijk — zijn te rubriceren, maar tevens om de privaatrechtelijke handhaving van publiekrechtelijke normen, en bijvoorbeeld de contractuele regeling in geval van bodemverontreiniging. In dit hoofdstuk worden in eerste instantie vier functies aan het milieuprivaatrecht toebedeeld: handhaving door middel van het privaatrecht; aanvullende normstelling (op grond van acties wegens onrechtmatige hinder); schadeacties en aanvullende rechtsbescherming (tegen algemeen verbindende milieuvorschriften en feitelijk handelen over de overheid). In het bijzonder de aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad bij bodemverontreiniging komt, geïllustreerd aan de hand van de actuele jurisprudentie, zorgvuldig aan de orde. Zo wordt de niet eenvoudige materie van het gebruik door de overheid van verbods- of gebodsacties enerzijds en van verbaalsacties anderzijds (ex art. 21 Interimwet bodemsanering), teneinde langs privaatrechtelijke weg de kosten van bodemsanering op de veroorzakers te verhalen, helder uiteengezet. Het blok wordt afgesloten met een paragraaf «contractuele relaties», waarin de groeiende problematiek rond de contractuele aansprakelijkheid in verband met transacties met verontreinigde grond, aan de orde komt. Jammer is dat de materie van de milieuconvenanten, gezien hun toenemend belang in het milieurecht, niet grondiger en duidelijker is behandeld. Zo worden de pregnante problemen rond gebondenheid, afdwingbaarheid en geoorlooftheid van deze «milieubeleidsvereenkomsten» niet of nauwelijks behandeld.

In het *achtste* en meteen ook het laatste hoofdstuk wordt wellicht het moeilijkst te overziene deel van het milieurecht, het internationale en supranationale milieurecht, behandeld. Naast het internationaal privaatrecht, waarbij de algemene vraagstukken van rechtelijke competentie en toepasselijk recht ter sprake komen, wordt ook even stilgestaan bij het internationaal publiekrecht. Het overgrote deel van het hoofdstuk is echter gewijd aan het Europese milieurecht waarin vooral de wijze van doorwerking in de nationale rechtsorde (implementatie van richtlijnen) helder is beschreven. Helaas is geen gevolg gegeven aan het in de vorige druk geuite voornemen dit thema in het begin van het boek te behandelen. Dit zou nochtans de relatie van het Europese milieurecht tot het Nederlandse milieurecht op een meer realistische wijze tot uitdrukking hebben gebracht. Het Europese milieurecht wordt zo, ten onrechte, als appendix van het nationale milieurecht voorgesteld, terwijl het juist het dwingend kader vormt waarbinnen nationale maatregelen ter bescherming van het milieu tot stand komen. Bovendien zou dit ook de vooropgestelde geïntegreerde aanpak ten goede komen. Het zou de mogelijkheid scheppen in hoofdstuk twee duidelijk aan te geven op welke manier het Europese milieurecht in de verschillende milieuhygiënische wetten is verwerkt.

Slot. — In *Milieurecht* worden, geïllustreerd met de meest relevante rechtspraak, de onderscheiden milieurechtsgebieden en de daaromtrent heersende rechtsopvattingen up-to-date in kaart gebracht. Ieder hoofdstuk wordt gekenmerkt door een goed door-dachte structuur en wordt bovendien afgesloten met een tot diepere studie uitnodigende literatuurlijst. Door zijn hoofdzakelijk beschrijvend karakter is dit boek in de eerste plaats geschikt voor onderwijsdoeleinden. De keuze van de schrijvers om vooral beschrijvend te werk te gaan is wellicht ook een van de enige kritieken die ten

aanzien van hun — overigens degelijke — bijdragen zou kunnen worden geuit. Bij sommige vraagstukken zou een meer probleem-georiënteerde aanpak wellicht wenselijk zijn geweest. Ook de geïntegreerde opzet komt niet op alle vlakken even geslaagd over. Wellicht is dit te wijten aan het feit dat de verschillende rechtsgebieden nog te veel als op zichzelf staand worden beschreven.

Samengevat kan gesteld worden dat *Milieurecht* erin slaagt een degelijk beeld te schetsen van het geldende Nederlandse milieurecht. In die zin is *Milieurecht* een helder hand- en leerboek waarvan de aanschaf aan een ieder, ook aan de Belgische jurist, die met het Nederlandse milieurecht kennis wenst te maken, kan worden aan-geraden.

David Roef
METRO
Rijksuniversiteit Limburg

MEDEDELINGEN

Wegwijs in de steun bij indienstnemen: vermindering van de sociale lasten

Het Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid heeft een brochure uitgegeven: «Wegwijs in de steun bij indienstnemen: vermindering van de sociale lasten». Deze 71 bladzijden tellende brochure is gratis te verkrijgen bij het Commissariaat-Generaal voor de Bevordering van de Arbeid van het Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid, Beliardstraat 51, 1040 Brussel.

Interuniversitair Centrum voor Gerechdelijk Recht

Ten uitzonderlijke titel werden in 1993 twee Prijzen Fettweis toegekend: F. Guebes (U.C.L. — 1ste prijs) en D. Herbaut (R.U.G. — 2de prijs). De jaarlijkse Prijs Fettweis werd bepaald op 25.000 fr. Worden een 1ste prijs en een 2de prijs toegekend, dan bedragen deze respectievelijk 15.000 fr. en 10.000 fr.

De Prijs Fettweis 1994 zal worden uitgereikt voor de beste scriptie in het Gerechdelijk Recht opgesteld tijdens het academiejaar 1993-1994. Enkel studenten en afgestudeerden in de Rechten komen voor de Prijs Fettweis in aanmerking. Bij publikatie van het bekroonde werk moet melding worden gemaakt van de «Prijs Fettweis».

De kandidaten voor deze prijs worden verzocht twee exemplaren van hun scriptie over te maken aan prof. M. Storme, voorzitter van het Interuniversitair Centrum voor Gerechdelijk Recht, Coupure 3, 9000 Gent, en dit voor uiterlijk 1 september 1994.

Voorzorgskas voor advocaten en gerechtsdeurwaarders — Uitnodiging

De Raad van Bestuur van de Voorzorgskas voor Advocaten en Gerechtsdeurwaarders nodigt uit tot het bijwonen van de gewone algemene vergadering die plaats vindt te Brussel, Belgische Nationale Orde van Advocaten, Guldenvlieslaan 65, op donderdag 21 april 1994 te 15u00.

Dagorde:

1. Goedkeuring van het proces-verbaal van de gewone algemene vergadering en van de buitengewone algemene vergadering van 29 april 1993 en van de tweede buitengewone algemene vergadering van 27 mei 1993.
2. Verslag van de Raad van Bestuur.
3. Goedkeuring van de rekeningen van het boekjaar 1993 en voorstellingen van de begroting voor het komende jaar.
4. Ontlasting aan de bestuurders.

5. Statutaire benoemen.

6. Allerlei.

Belangrijke herinnering: de leden van de vereniging, die verhinderd zouden zijn de vergaderingen bij te wonen en die wensen zich te laten vertegenwoordigen, kunnen daartoe een volmacht verlenen aan een ander lid. Deze volmacht moet geen bijzondere vorm hebben en kan afgegeven worden bij het bureau van de vergadering. Het aantal stemmen waarover een mandataris kan beschikken is beperkt tot tien (art. 31 van de statuten).

Voor de Raad van Bestuur,
de voorzitter, L. Gielen

Seminarie «Law practice in the international era»

De Internationale Vereniging van Jonge Advocaten organiseert een seminarie met als thema: «Law practice in the international era». Dit seminarie vindt plaats te New York van 7 tot 9 april 1994.

Inlichtingen: mr. Helena De Backer (tel. 02/374.57.77) en mr. Nicole Van Ranst (tel. 02/374.92.00).

Lezing «Intellectuals and legal transformation. The role of experts in legal reform»

De interuniversitaire contactgroep Recht en Maatschappij organiseert op vrijdag 8 april 1994 te 14u30 in de faculteitsraadzaal van de Universiteit Gent een lezing van prof. M. Horwitz over «Intellectuals and legal transformation. The role of experts in legal reform» in discussie met prof. em. R.C. Van Caenegem.

Inlichtingen: prof. K. Raes, Universiteit Gent, Faculteit Rechten, Universiteitstraat 4, 9000 Gent (tel. 09/264.68.39; fax: 09/264.69.82).

Voordracht «Het Nieuwe Nederlandse Burgerlijk Wetboek»

Op uitnodiging van het Interuniversitair Centrum voor Rechtsvergelijking en van de Vakgroep Burgerlijk Recht (Vakgebied Rechtsvergelijking) van de Universiteit van Gent zal prof. C. Stolker (Rijksuniversiteit Leiden) op dinsdag 19 april 1994 te 11.00 in Auditorium I, Universiteitstraat 4 te Gent, een voordracht houden over «Het Nieuwe Nederlandse Burgerlijk Wetboek».

Inlichtingen: de heer C. Willems (tel. 09/264.69.23)

Studienamiddag «Abortus als beschavingsfenomeen»

Het Centrum voor Bio-Medische Ethiek en Recht van de Faculteit Geneeskunde van de K.U.L. organiseert in samenwerking met het Centrum voor Relatievorming en Zwangerschapsproblemen op donderdag 28 april 1994 een studienamiddag met als thema: «Abortus als beschavingsfenomeen: Hoe omgaan met een ongewenste zwangerschap?». Deze studienamiddag (13.30 - 18.00) gaat door in auditorium 0816 Letteren en Wijsbegeerte, Blijde Inkomststraat 21 te Leuven.

Inlichtingen: Centrum voor Bio-Medische Ethiek en Recht, Kapucijnenvoer 35, 3000 Leuven (Tel. 016/33.69.51)

Brussels Instituut voor Milieubeheer

Het Brussels Instituut voor Milieubeheer (B.I.M.) heeft een activiteitenverslag van 1993 alsmede een werkprogramma voor 1994 opgesteld.

Beide rapporten zijn verkrijgbaar bij het B.I.M., Gulledele 100, 1200 Brussel (tel. 02/775.75.11; fax: 02/775.76.11).